

Україна в добу незалежності

УДК 94:325.86(477)“1991”

Ф. Г. Турченко

ГКЧП І ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (ПОГЛЯД ІЗ ЗАПОРІЖЖЯ)

У статті розповідається про події, які відбувалися в Запорізькій області в останній період існування СРСР – напередодні і під час заклоту ГКЧП та проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України. На підставі документів, значна частина яких ще не була опублікована, спогадів активних учасників і свідків подій аналізується ставлення до заклоту і проголошення незалежності комуністичної номенклатури регіону, опозиційних сил, розкривається поведінка в ці драматичні дні окремих високопосадовців і пересічних громадян нашого краю, позиція державних структур і громадських об'єднань.

Ключові слова: ГКЧП, заклот, незалежність України, спогади, опозиційний рух

Передмова

Розпад СРСР і проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. відносяться до найважливіших історичних подій ХХ століття. Тому цілком природним є суспільний інтерес до цих подій, який з роками не спадає, а навпаки – зростає.

Наростання тенденцій до розпаду Радянського Союзу посилилося в умовах «перебудови», яка розпочалася в середині 80-х років. Спочатку це було повільне й суперечливе просування по шляху до демократизації суспільства і суверенізації союзних республік, яке стало стрімко наростати після 19 серпня 1991 р., коли весь світ почув про перехід влади в СРСР до групи, яка назвала себе ГКЧП – «Государственный комитет по чрезвычайному положению».

У кожному регіоні України ці історичні події мали свою неповторну специфіку. Одним із унікальних історико-географічних регіонів України є Запорізька область. Запропонована читачеві стаття на підставі автентичних документів, матеріалів преси, оцінок і свідчень активних учасників подій розповідає про особливості суспільно-політичних процесів в області в умовах заклоту ГКЧП і проголошення незалежності України.

У вітчизняній літературі про них писалося порівняно мало. Регіональний аспект цих подій взагалі не описаний. Ті, хто вивчав історію більшовицької революції, пам'ятають, з якою ретельністю збирали в 20-30-ті рр. ХХ ст. документи і матеріали, що мали відношення до подій 1917 р., як увічнювали їх в пам'ятниках і топонімічних назвах. Сьогодні ситуація зовсім інша. Складається враження, що нинішня влада робить все, щоб населення забуло про видатні події двадцятирічної давності.

Понад 10 років тому Григорій Грабович писав: «Сьогодні український істеблішмент наполегливо намагається реалізувати те, що я назвав би **великим проектом амнезії** – усвідомлювану більше або менше, але цілком послідовно й успішно здійснювану програму дій і заходів, спрямованих на те, щоб не досліджувати, не переосмислювати недавнє советське минуле. Це робиться з цілком очевидних причин: оскільки колишня советська номенклатура досі посідає провідне місце фактично в усіх секторах суспільного, інституційного, а тим паче урядового життя, ці люди навряд чи погодяться підтримувати хай там яку програму пригадування, переосмислювання та переоцінки минулого та спадщини, з якою вони в найтісніший спосіб пов'язані... Багато в чому незалежна Україна досі живе за правилами советської системи» [1].

Є всі підстави констатувати, що реалізація проекту амнезії, або запрограмованого забуття у Запорізькій області особливо ретельно виконується в Запорізькій області. Тут часто доводиться чути заклики «не переписувати історію», які йдуть від тих, хто прагне зберегти її радянське трактування. В умовах продекларованого в суспільстві плюралізму, у пам'ятниках, назвах вулиць, населених пунктів, підприємств і т. ін. проводиться одна-єдина ідеологічна лінія – комуно-імперська, і відкидаються всі інші. Бо якщо головний проспект обласного центру продовжує носити ім'я Леніна, на його різних кінцях стоять пам'ятники Леніну і Держинському, а одна з вулиць міста носить ім'я сталінського ката Матвія Шкірятова (його навіть у партійних верхах називали «Малютою Скуратовим»), то це означає, що привиди комуно-імперії ще не

покинули місто. Запорізький краєзнавець Ганна Черкаська, досліджуючи меморіальну традицію Запоріжжя, з цього приводу зазначає: «Нічого не змінилося, панове: на нашій, але не своїй землі увічнено імена катів українського народу, величаються їхні пам'ятники. І поки чужі імена, символи, пам'ятники зомбують нашу свідомість, бидлізация буде тривати» [2].

Проект амнезії, започаткований після проголошення незалежності, став грандіозною димовою завісою, за якою посткомуністична номенклатура успішно здійснює владні повноваження.

Запропонована стаття покликана підняти цю завісу, нагадати сучасникам про події, які відбувалися в регіоні під час заколоту ГКЧП і проголошення незалежності України; події, що вже увійшли в історію, але під безпосереднім впливом яких ми продовжуємо жити.

Передчуття заколоту

У роки перебудови суспільство не покидала думка, що комуністична номенклатура добровільно не погодиться на демократизацію суспільства, особливо на суверенізацію союзних республік. Не виключали повернення до репресивної політики.

Влітку 1990 р. в регіоні стали поширюватися чутки, що на Півночі і Далекому Сході нашвидкуруч облаштовують закриті свого часу концентраційні табори для нових в'язнів. Свою статтю під назвою «Ивдельлаг» (назва концтабору, у якому було ув'язнено багато вихідців з Мелітопольщини), надруковану в №10-12 самвидавської газети «Мелітополь. Меморіал» за 1991 р., Ю. Навроцький закінчив словами: «Так навсегда ли ушел из нашей жизни Ивдельлаг? Не знаю, не знаю...».

Ось що записав 19 січня 1991 р. у своєму щоденнику відповідальний секретар Орджонікідзевського районного товариства «Знання» С.В. Сурченко (член КПРС, симпатизував Демплатформі): «В стране началась контрреволюция, так что может и эти записи обернутся против меня, когда начнется террор. Противится ему не будут – так как страх, равнодушие и апатия сидят в наших генах и мы покорно, как евреи в Освенциме, будем ждать своей участи и возможно, только перед самым концом, у газовой камеры, у стены или у голодного конца взбрыкнем, и если нас окажется слишком много, то, вырвавшись из цепких рук КГБ, мы придем все крушить вокруг!» [3, с.3].

Про почуття страху, яке не зникло і в 1991 році, свідчать й інші матеріали. У соціологічному опитуванні, опублікованому в липні 1991 р. запорізькою газетою «РУХ» (видавалася обласною організацією Народного Руху України), відповіді на запитання «У вас залишився страх перед владою?», розподілилися (у відсотках) так: «Залишився у більшості – 52; залишився у меншості – 17; я не відчуваю такого страху – 22; не знаю – 9» [4].

І все ж, коли 19 серпня 1991 р. реакція наважилася на антиконституційний заколот, для регіону це було великою несподіванкою. Адже Запоріжжя все ще перебувало в стані святкової ейфорії. Напередодні, в неділю 18 серпня в місті закінчилося загальноукраїнське пісенне свято «Червона рута», яке зібрало тисячі жителів області і гостей. В Запоріжжі перебували відомі керівники національно-демократичного табору на чолі з В. Чорноволом, представники української культурної еліти. Організацією свята опікувалися активісти запорізького РУХу і «Просвіти». Вони ж супроводжували гостей, організовуючи їх відправку до Києва та інших міст 18 серпня. Частина гостей планувала відпочити і покинути Запоріжжя 19 серпня. Але робити це довелося в стані невизначеності і великої тривоги за майбутнє України.

Москва і Київ

О 6-й годині ранку 19 серпня 1991 р. в СРСР було оголошено надзвичайний стан. Президента СРСР М. Горбачова було відсторонено від влади. За спинами змовників стояли могутні сили КДБ, армії, МВС, центральних державних і господарських органів. Їх представники (8 осіб) створили для керівництва країною Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) (рос. мовою: «Государственный Комитет по Чрезвычайному положению» – ГКЧП)). Оголошувалося, що його рішення «обязательны для неукоснительного исполнения всеми органами власти и управления, должностными лицами и гражданами на всей территории Союза ССР» [5, с.16].

Постановою №1 ГКЧП, серед іншого, передбачалося:

«– приостановить деятельность политических партий, общественных организаций и массовых движений, препятствующих нормализации обстановки;

– ...проведение митингов, уличных шествий, демонстраций, а также забастовок не допускается;

– в необходимых случаях вводит комендантский час, патрулирование территории, осуществляют досмотр...;

– взять под контроль, а в необходимых случаях под охрану, важнейшие государственные общественные объекты, а также системы жизнеобеспечения;

– решительно пресекать распространение подстрекательских слухов, действия, провоцирующие нарушения правопорядка и разжигание межнациональной розни, неповиновение должностным лицам...;

– органам власти и управления, руководителям учреждений обеспечивающим соблюдение режима чрезвычайного положения;

– установить контроль над средствами массовой информации и предприятий
принять меры по повышению организованности, наведению порядка и дисциплины во
всех сферах общества...» [5, с.22-23].

Немає необхідності цитувати усі документи ГКЧП, щоб переконатися в його намірах розгромити демократичні сили, відновити всевладну тоталітарну систему, унітарний характер Союзу РСР. Антиконтитуційну акцію не випадково було здійснено напередодні 20 серпня – початку підписання нового союзного договору. Умовами договору передбачалися деякі поступки союзним республікам з боку центру, хоча в цілому унітарний характер СРСР зберігався. Але навіть такі, по суті незначні, зміни в державному устрої не влаштовували ГКЧП.

Як тільки в Україні вранці 19 серпня 1991 р. почули про події в Москві, перед кожними громадянином – незалежно від соціального становища, майнового стану, освітнього рівня, професії – постало питання: ти «за», чи «проти» ГКЧП. Хтось свій вибір зробив негайно, комусь він дався важко, а багато просто вичікували, «чия візьме». В суспільстві, яке небезпідставно називають «постгеноцидним», позиція вичікування домінувала. Над людьми висів важкий тягар минулого, страх перед можливими репресіями, які були неминучими, коли б верх взяла реакція і була б встановлена диктатура хунти ГКЧП. До того ж, перебудовні процеси, які супроводжувалися не лише позитивними змінами, але й розбалансуванням економіки, інфляцією, гострими дефіцитами найнеобхіднішого, зuboжінням одних і збагаченням інших – викликали суперечливе ставлення в суспільстві. У цих складних умовах реакція на спробу перевороту проявилися реальні, а не декларативні наміри різних державних органів, політичних сил, партій, організацій і рухів, різних соціальних і професійних груп, окремих громадян України.

Коротко про те, як відреагував на заколот владний Олімп у Києві.

Перший секретар ЦК КП України С. Гуренко вже зранку вів переговори з емісарами ГКЧП в Києві генералами Варенниковим і Чичеватовим і, фактично, став на бік заколотників.

О 9-й годині ранку було оголошено ультиматум Голові Верховної Ради України. У службовому кабінеті Л. Кравчука В. Варенников (командуючий Сухопутними військами, заступник Міністра оборони СРСР, який спеціально прибув з Москви), Чичеватов (командуючий Київським військовим округом) у присутності С. Гуренка заявили, що в разі ігнорування рішень ГКЧП в Україні, проведення страйків і акцій непокорі на її території буде застосовано військову силу. Під час розмови Гуренко мовчав, що було сприйнято як згода з позицією генералів.

Заколот висвітлив реальні, а не декларативні позиції й наміри всіх політичних сил і державних органів в Україні. Секретаріат ЦК Компартії України надіслав на місця (першим секретарям Кримського рескомун, обласних комітетів, Київського міськкому КП України) шифрограму, в якій схвально оцінював події в центрі і пропонував парткомам «організувати» підтримку дій ГКЧП. Зокрема, в шифрограмі говорилося:

«В связи с введением в стране чрезвычайного положения важнейшей задачей партийных комитетов является содействие Государственному Комитету по Чрезвычайному Положению в СССР. Во всей своей практической деятельности необходимо руководствоваться Конституцией Союза ССР, документами, издаваемыми Государственным комитетом по Чрезвычайному Положению» [5, с.167].

Таким чином, керівництво Компартії України підтримало антиконтитуційну спробу реакційного перевороту, трагічні наслідки якого для долі українського народу були очевидні.

Кабінет Міністрів УРСР також діяв, фактично, в руслі розпоряджень ГКЧП. 19 серпня була прийнята урядова постанова «Про заходи у зв'язку із зверненням до радянського народу Державного комітету по надзвичайному стану в СРСР». Передбачалося «вжиття додаткових заходів щодо посилення громадського порядку», «підвищення організованості, наведення порядку і дисципліни у всіх сферах», «посилення контролю над ЗМІ та використанням розмножувальної техніки» та ін. Для координації цих була утворена тимчасова комісія на чолі з Державним міністром з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій Марчуком, до складу якої входили перший заступник міністра економіки, перший заступник міністра внутрішніх справ В.М. Корнійчук, перший заступник голови КДБ М.М. Шама, заступник командуючого Київським військовим округом Корнієнко. Таким чином, в комісії були зібрані представники основних силових структур – КДБ, міліції, армії.

26 серпня 1991 р., коли заколот закінчився провалом, Перший віце-прем'єр України К. Масик пробував переконати громадськість, що уряд не підтримував ГКЧП і що, зокрема, «і КДБ, і МВС наші займали правильну позицію» [5, с.135]. У багатьох Народних депутатів, які в дні закату перебували в Києві, склалася інша точка зору. Зокрема, згадують, що навіть 22-24 серпня в.о. голови республіканського КДБ М.М. Шама (наш земляк, кар'єру зробив у Запоріжжі), ходив у приміщенні Верховної Ради України у формі, що було знаковим. Зазвичай вищі офіцери КДБ без особливої необхідності форму не одягали. «Він був спокійно-мовчазний і відмовлявся від розмов, пов'язаних з подіями 19-22 серпня», – згадував О.Ф. Білоусенко.

Про свою солідарність з заколотникам оголосили виконкоми багатьох рад усіх рівнів – від обласних до міських і сільських. Офіційна преса, радіо, телебачення республіки поширювали всі розпорядження заколотників.

Керівництво вищого законодавчого органу УРСР – Верховної Ради вагалось, перебуваючи під сильним тиском заколотників. Але це був не той тиск, який відчували на собі демократи в Москві і Прибалтиці, проти

яких вже була кинута елітні збройні з'єднання і КДБ. Тому, коли по Центральному телебаченню 19 серпня виступив Голова Верховної Ради Л. Кравчук і почав з того, що йому «відомо поки що не все», а потім закликав «успішно завершити збирання врожаю» (і це в умовах, коли насувалася громадянська війна!), його зрозуміли у тому сенсі, що він ухиляється від відкритого засудження заколоту. Від керівника українського парламенту чекали вимоги звільнення М. Горбачова, фактично заблокованого заколотниками на території суверенної України, а також заяви про те, що ГКЧП – купка самозванців, які порушують закон, що Україна підтримує демократичні сили Росії і її Президента Б. Єльцина, який рішуче виступив проти заколоту, що Україна бойкотуватиме розпорядження путчистів. Цього сказано не було. Натомість прозвучала хитромудра фраза про те, що «народ України правильно розуміє ситуацію» [5, с.102-104]. Кому була адресована ця фраза, і що «розуміє» народ зрозуміти було важко. Але занадто схожа вона була на традиційні запевнення українських компартійних васалів про їх відданість московським сюзеренам.

У ті трагічні години проти наступу реакції рішуче виступили демократичні сили Росії. О 9-й годині ранку 19 серпня у зверненні «К гражданам России» керівництво РРФСР охарактеризувало утворення ГКЧП як «правий реакційний антиконституційний переворот» і закликала маси до загального страйку. Москва перетворилася на центр опору заколотникам.

В Україні представники Руху і новостворених демократичних партій виступили з пропозицією дати оцінку заколоту спеціальним рішенням президії Верховної Ради УРСР. Але більшість членів президії вичікувала, блокуючи всі спроби членів Народної Ради дати оцінку дій ГКЧП. За цих умов демократи розгорнули широку роботу в масах. Із засудженням перевороту виступила демократична частина членів президії Верховної Ради (Л. Танюк, І. Юхновський, В. Яворівський та ін.). Дії ГКЧП вони кваліфікували як антиконституційні й у разі спроби захоплення ним влади в Україні закликали народ до непокори. Львівська обласна рада у відповідь на «спроби насильницького усунення демократично обраної влади» закликала до масових актів громадянської непокори. Сесія Харківської міськради кваліфікувала утворення ГКЧП як «найтяжчий злочин». Народний рух України закликав громадян створювати «організаційні структури активного опору». Союз українського студентства у зверненні до Верховної Ради УРСР заявив про намір розпочати «акції громадянської непокори». Голова спілки офіцерів України, полковник В. Мартиросян запропонував організувати волонтерів для захисту українського парламенту і в телеграмі Б. Єльцину закликав військовослужбовців – громадян України, які проходять службу на території РРФСР, не виконувати розпорядження ГКЧП, а підтримувати Президента Росії. Республіканський штаб Руху і Всеукраїнський страйком планували розпочати 21 серпня безстроковий всеукраїнський страйк, а гірники Донбасу ще 20 серпня відправили до Л. Кравчука делегацію з протестом з приводу утримання під вартою на території суверенної України М. Горбачова (котрий на момент заколоту перебував із сім'єю у Форосі в Криму на відпочинку) та з попередженням про страйк.

ГКЧП прагнув створити ілюзію масової підтримки в суспільстві своїх дій. Ввечері 19 серпня з'явилося його теле- і радіозвернення (надруковане 20 серпня), у якому говорилося, що «уже первый день действия чрезвычайного положения показал, что люди вздохнули с некоторым облегчением». 20 серпня напруга досягла піку. Звичайно, в СРСР було немало й прихильників ГКЧП. Але більшість в армії і головних містах країни засуджували заколот. Після невдалої спроби штурму прибічниками влади «Білого дому» (парламенту РФ) у Москві, здійсненого в ніч з 20 на 21 серпня, стало очевидним, що переворот провалюється.

Це вплинуло і на позицію керівництва Верховної Ради УРСР. Вона стала чіткішою. Опівдні 22 серпня Президія Верховної Ради ухвалила рішення про скликання 24 серпня позачергової сесії Верховної Ради України, яка проголосила Україну незалежною.

Таке загальне тло подій. Бажаючі мають можливість наповнити його деталями, яких у літературі наведено достатньо багато.

Владні структури Запорізької області в умовах заколоту

«Перебудовні» зрушення в суспільно-політичному житті викликали незадоволення вищої номенклатури області і створили серйозну базу для підтримки нею ГКЧП з надією партійного реваншу. Все це проявилось під час заколоту.

На жаль, читач не знайде достатньої кількості документальних свідчень, які характеризують цей короткий, але драматичний відрізок історії в окремих регіонах України, зокрема в Запорізькій області. Своє завдання ми бачимо у тому, щоб ліквідувати цю прогалину. Зокрема, у запропонованому матеріалі буде в загальному вигляді відтворений хід подій у цьому регіоні в умовах заколоту ГКЧП, проголошення незалежності України, заборони діяльності КП України, зроблена спроба розкрити політичні позиції різних політичних сил – влади і опозиції, окремих їх представників, проаналізувати мотиви їх поведінки.

Наша спроба ґрунтується на різноманітних документах, у т. ч. газетних матеріалах, споминах очевидців і активних учасників подій. На жаль, найбільш змістовні матеріали в умовах краху ГКЧП були знищені працівниками обкому партії, міськкомів, райкомів, управлінь КДБ, МВД, інших структур. До того ж, наявні в розпорядженні автора документи не дають можливості описати події у всіх районах області. Тому ми обмежуємо свій аналіз двома найбільшими її містами – Запоріжжям і Мелітополем, де проживало більше половини населення області. Загальний хід подій у цих містах простежується достатньо чітко і відбиває тенденції, які були характерні для регіону в цілому.

Свій огляд подій в області під час заколоту ГКЧП почнемо з оцінки ставлення до нього керівників владних структур області – Запорізькому обкому КП України і облвиконкому, Запорізького і Мелітопольського міськкомів партії і міськвиконкомів.

Коли в 19 серпня 1991 р. в Москві було оголошено перші декрети ГКЧП, а з Києва прийшла зазначена вище секретна шифрограма Секретаріату ЦК КП України, яка ставила перед ними завдання всіляко сприяти акціям ГКЧП, партійні верхи Запорізької області прийняли до неухильного виконання.

У першій половині дня відбулося засідання бюро Запорізького обкому партії. Обговорювалася ситуація в країні, перші акти ГКЧП і шифрограма ЦК. Відбулася також спеціальна нарада з «силовиками». Наскільки можна судити зі свідчень окремих поінформованих осіб і дальшого розвитку подій, бюро прийняло до виконання розпорядження ГКЧП і шифрограму секретаріату ЦК КП України. Ніяких протестів чи навіть особливих думок щодо актів ГКЧП, антиконституційний характер яких був очевидним, на бюро не прозвучало. З іншого боку, не було і команди розпочати арешти опозиціонерів.

Секретарі міськкомів, райкомів і парткомів найбільших підприємств і закладів Запорізької області, включаючи вузів, були ознайомлені зі змістом шифрограми вже 19 серпня. Відбулися наради з секретарями в обкомі, міськкомах. Виховані в душі майже військової субординації, вони сприйняли розпорядження секретаріату ЦК до неухильного виконання. Багато з них вже давно чекали подібного розвитку подій, неодноразово говорили про їх необхідність раніше. «Перебудова», за їх переконанням, зайшла занадто далеко, бо поставила під сумнів керівну роль в партії (читай: монопольне становище партноменклатури) в суспільстві. Згаданий вище С.В. Сурченко у своїх споминах розповідає, як вранці 19 серпня 1991 р. секретар Орджонікідзевському райкому КП України м. Запоріжжя з словами «*Дождались, наконец-то! Поздравляю!*» вітав голову районного «Народного контролю». Подібні погляди відкрито висловлювали того дня й інші відповідальні працівники партійного апарату [3, с.4]. Подібні настрої в номенклатурному середовищі були дуже поширені.

Партпрацівник В. Пихаленко, який у Запорізькому обкомі розшифровував телеграму з ЦК і добре знав настрої в номенклатурному середовищі, у своїх споминах, написаних після еміграції в Ізраїль, свідчить: «*Скажу откровенно: ГКЧП никого из партаппаратчиков не застал врасплох. Парткомы стали разворачивать подготовительные мероприятия по проведению на местах разъяснительной работы, обеспечению “общенародной поддержки путча со стороны населения”*» [6].

Розпорядження ГКЧП і створених для реалізації його розпоряджень структур в області широко популяризували місцеві ЗМІ, створюючи ілюзію «всенародної підтримки» заколотників.

Так, орган Запорізького обкому КП України «Индустриальное Запорожье» (головний редактор Петро Горбачов) 20 серпня опублікував на 1-2 сторінках (без коментарів) заяви, укази, постанови і звернення заколотників. Був обнародований, правда, з розривом (наприкінці першої – в середині другої сторінок), також виступ Голови Верховної Ради України Л. Кравчука по українському телебаченню. Судячи з усього, «Индустриальное Запорожье» «не за страх, а на совість» поширювало «гекачепістські» циркуляри. «Запорізька правда», яка також виходила 20-21 серпня, була переповнена матеріалами заколотників. Ніяких коментарів, тим більше, засудження заколоту не було. Об'єктивно це означало підтримку ДКНС. Інші ЗМІ Запоріжжя – газети, які вийшли 19-21 серпня («Запорізька правда», «Наш город») – місцеве телебачення і радіо готові були прийняти державний переворот.

На цьому безраднішому, але цілком прогнозованому полі, виділяється позиція газети Запорізької міськради «Запорізька Січ» (головний редактор Анатолій Ланчик). Ця газета 20 серпня не подала жодного документа московських керівників заколоту і обмежилася публікацією виступу голови Верховної Ради України Л. Кравчука. Були надруковані також рекомендації виконкому Запорізької міської ради громадянам, керівникам громадських організацій і органам влади зберігати спокій і чекати обнародування позиції президії Верховної Ради України. Нарешті, газета наважилася на крок громадянської мужності: обнародування заяви 20 депутатів місцевих рад, переважно Запорізької міської ради із різким засудженням заколотників.

26 серпня 1991 р. заступник голови облвиконкому Є. Карташов в своєму телевізійному інтерв'ю виправдовував поведінку ЗМІ, стверджуючи, що всі акти ГКЧП відносилися до обов'язкової для опублікування інформації. «*Газеты приучены к обязательности, а все документы ГКЧП шли под грифом “Для обязательного опубликования”*», – заявив він.

«Запорізька Січ» спростувала цю заяву:

«Мы не можем согласиться с Евгением Карташовым, ибо на самом деле на телетайпных лентах с обращениями и постановлениями ГКЧП отсутствовал какой-либо гриф, а тем более “Для обязательного опубликования”.

– Такого грифа на лентах не было, – подтвердила и работница телетайпа, принимавшая сообщения ГКЧП. – Хотя он существует. Если его передают, то указывают даже и дату опубликования материалов. Но на этот раз ничего такого не было. Сообщения ГКЧП шли как обычные материалы, что означает “на ваше усмотрение”, то есть на усмотрение редактора. Хотите ставьте, хотите – не ставьте» [7].

Так що, ніякого грифу не було.

19 серпня у владних кабінетах області, в містах і районах було заповнене вивченням документів, які йшли «зверху», виробленням позиції, узгодженням заходів, перемовинами Запоріжжя з Києвом, районних центрів і міст області з обласним центром. Управління КДБ і управління МВС радилися з керівними структурами у Києві і узгоджувало свої плани з обкомом партії і облвиконкомом.

Коли дійшло до конкретних кроків, то, за звичкою, номенклатура стала копіювати дії Москви і Києва. Як і там, у Запорізькій області стали формуватися структури, аналогічні московському ГКЧП і Тимчасовій комісії Кабміну УРСР. Так, у Мелітополі 19 серпня була створена оперативна група у складі голови міськради, його заступника, начальника міського КДБ, начальника міліції і військового коменданта. Оперативна група майже повністю складалася з силовиків і тому в місті сприймалася як місцеве «міні-ГКЧП» [8].

Питання про створення в регіоні структур ГКЧП – одне з ключових в оцінці поведінки номенклатури області під час спроби перевороту. У відповідь на питання, чи створювалися в регіоні групи, які мали функції місцевих ГКЧП, голова обласної ради і депутат Верховної ради України В. Дем'янов у виступі на місцевому телебаченні 26 серпня не дав чіткої відповіді:

«Скажу откровенно, на сьогоднішній день у нас даних о том, чтобы кто-то поддержал решения этого комитета, нет. Ни на предприятиях, ни в местных органах власти – нигде не создавались какие-то группы или чтобы высказывались в поддержку ГКЧП» [9].

Важко повірити, що посадовець такого рівня і обізнаності як голова обласної Ради, через вісім днів після початку заколоту не мав чіткого уявлення щодо ставлення до ГКЧП місцевої номенклатури. Запорізький Рух у своїй заяві від 22 серпня (всього через три дні після оголошення ГКЧП) недвозначно заявив: *«На ряді підприємств, установ було створено з комісії надзвичайного стану, які втілювали в життя накази заколотників» [10].*

Для з'ясування ситуації важливо не лише те, як називалася та чи інша структура. Важливо, які функції вона на себе брала. Так, виконком Запорізької міськради рекомендував керівникам підприємств, установ і організацій:

*«– обеспечить нормальный трудовой ритм, технологическую дисциплину и надлежащий общественный порядок, исключить ситуацию, провоцирующую введение чрезвычайного положения;
– опираясь на собственные силы, органы прокуратуры, ВД обеспечить охрану наиболее жизненно важных объектов;
– организовать круглосуточное дежурство руководящих работников для принятия исчерпывающих мер в случае нарушения технологических режимов, общественного порядка;
– отозвать из отпусков руководителей предприятий и служб;
– ограничить и обеспечить контроль пользования множительной техникой» [11].*

Ці рекомендації виходять за межі конституційних повноважень міськвиконкому і суголосні постановам ГКЧП СРСР та постанови кабінеті міністрів УРСР від 19 серпня 1991 р. «Про заходи у зв'язку із зверненням до радянського народу Державного комітету по надзвичайному стану в СРСР».

Подібні функції покладалися і на оперативну групу, створену для роботи в умовах режиму ГКЧП у Мелітополі. Міський голова Анатолій Мангул в інтерв'ю газети «Мелитопольские известия» 24 серпня 1991 р. таким чином охарактеризував їх: *«Була посилена охорона водоводу, каналізації, підприємств харчової промисловості. Ми орієнтували керівників підприємств, організацій і ЗМІ на стриманість, недопущення провокацій і підтримання трудового ритму. Вирішили не вводити військового патрулювання...».*

Неважко зрозуміти, що в умовах заколоту ГКЧП місцева влада більше думала не про забезпечення технологічної дисципліни на виробництві, охорону каналізації, хлібозаводу, робітничих їдалень і продовольчих крамниць (від кого?!), а перш за все – про нейтралізацію можливих виступів опозиції. Тому й передбачала посилення пильності, активізацію роботи прокуратури, міліції, контроль над копіювальною технікою тощо. Тому й настійно закликала громадян до «спокою і стриманості». Зокрема, прозвучав цей заклик (очевидно, в унісон з вказівками обкому і міськкому партії) і на засіданнях виконкому Запорізької міськради: *«Исполнительный комитет Запорожского городского Совета в этой сложной ситуации призывает жителей Запорожья соблюдать спокойствие и дисциплину, избегать конфронтации и противостояния» [12].*

Як відомо, міським головою під час цих подій був Ю. Бочкар'єв. За свідченнями деяких учасників подій, за «лаштунками» засідань, які в міській раді 19 серпня проходили майже безперервно, він досить критично висловлювався на адресу ГКЧП, вважаючи, що його дії можуть привести до розпаду СРСР. Він і раніше виділявся тверезістю розуму і певною незалежністю суджень. Партійні консерватори йому навіть закидали *«заигрывание с РУХом»*. Але наявні документи свідчать, що ніяких офіційних заяв, які б вказували на його незгоду з діями заколотників, Ю. Бочкар'єв не висловив. Якщо це справді так, то перед нами досить типова для тих днів ситуація: думали (а інколи у вузькому колі і говорили) одне, а діяли у відповідності з циркулярами зверху. Зокрема, незважаючи на цілком законні вимоги частини депутатського корпусу негайно скликати сесію міськради, де обговорити поточні питання, він не зробив цього.

Взагалі, заклик до стриманості 19-21 серпня 1991 р. звучав не лише в Москві, Києві і обласних центрах, у тому числі, у Запоріжжі, а у всіх містах, райцентрах і багатьох селах області.

Вимоги спокою і підтримання трудового ритму повністю вписувалися у плани заколотників, які розраховували на політичну пасивність населення. Неважко здогадатися, на чиєму боці була б тоді перемога, коли б народ залишився байдужим до спроби перевороту, а армія слухняно виконувала накази заколотників. На пряме запитання тележурналіста «Не считаете ли вы, что в условиях переворота призывы к спокойствию – это призывы трудиться во время войны?», заступник голови облвиконкому Є.Г. Карташов 26 серпня 1991 р. відповів: «Это действительно очень справедливое замечание, но мы призывали к спокойствию только потому, что боялись провокаций, ведь военные обязаны выполнить приказ и могло так случиться, что танки появились бы на Крещатики. Хотя задним числом можно судить и по-другому» [9]. Зміст відповіді (ні «так», ні «ні») свідчить, що представникам влади не було чого висловити на своє виправдання. А посилення на «заднє число» – взагалі політичний нонсенс. Вони не думали протистояти ГКЧП, готові були підкоритися йому і на першому місці у них були не інтереси міста чи області (не кажучи вже про Україну), а власне виживання і збереження свого «статус-кво».

Структури за своїм персональним складом і, напевне, функціями, аналогічні ГКЧП, які були створені в області, на щастя, не запрацювали. Але це не заслуга їх керівників. Просто для цього не вистачило часу. Занадто стрімко розвивалися події. Головне, що ці структури вже 19-20 серпня були створені. При сприятливому для заколотників розвитку подій у Москві, вони були б задіяні і в Україні, у тому числі й Запорізькій області. Це не просто гіпотеза, це аналіз логіки поведінки владних структур області, зокрема – обкому партії, яка чітко виявилася 19-20 серпня.

В обкомі партії в ці дні готувалася ціла низка акцій, які мали на меті підтвердити «тверду лінію» і підтримку ГКЧП з боку місцевого керівництва.

Але про ці наміри майже нічого не відомо. Тодішній перший секретар обкому Валерій Малев загинув у загадковій автокатастрофі і вже нічого не скаже, інші компартійні чиновники, які працювали в останньому складі апарату обкому – вперто мовчать. Що було на засіданнях бюро обкому партії і яку позицію займали секретарі – можна судити лише в загальному вигляді. Але серед документів обкому партії, що підлягали знищенню і в останній момент були врятовані, є й невелика незакінчена службова записка (ще в рукописі) під назвою: «К совещанию в обкоме Компартии Украины 22 августа 1991 года», яка проливає світло на події за обкомівськими лаштунками. Наводимо текст цього документа повністю [13].

100 911
15418

Кo совещанию
в обкоме Компартии Украины

22 августа 1991 года
14.00 часам
Малев В.А. обкому
партии.

Необходимость проведения данного совеща-
ния продиктована сложившейся ситуацией
в последние дни в стране, республике и
области. Бюро обкома партии решило провести
сложившейся ситуацией в последние дни в стране, республике и
области. Бюро обкома партии решило провести
сложившейся ситуацией в последние дни в стране, республике и
области. Бюро обкома партии решило провести

На совещание приглашены первые секре-
тары райкомов, райкомов партии, председатели
горрайсоветов, их секретари райкомов и
руководители ряда крупных предприятий области.

В работе совещания принимают участие
заместитель народного депутата СССР и УССР, замести-
тели председатели облсовета, прокурор
и начальник УВД области, начальник За-
порожского партизона

К совещанию
в обкоме Компартии Украины*

Необходимость проведения данного совещания продиктована ситуацией в последние дни в стране, республике и области. Бюро обкома партии решило провести его в расширенном составе партийного актива области.

На совещание приглашены первые секретари горкомов, райкомов партии, председатели горрайсоветов, секретари парткомов и руководители крупных предприятий области.

В работе совещания принимают участие коммунисты-народные депутаты СССР и УССР, заместители председателя облсовета, прокурор и начальник УВД области, начальник Запорожского гарнизона.

Ознайомившись зі складом наради (по суті, це розширений варіант ГКЧП, його своєрідний «пленум»), читач може спрогнозувати, які питання мали на меті розглянути. Але ця нарада планувалася як перший крок. Передбачалися й інші. Деякі з добре поінформованих осіб стверджують, що на 23 серпня планувався масовий мітинг на підтримку дій заколотників з ГКЧП. Передбачалося, що це буде святкування перемоги. На мітингу очікувалися виступи багатьох офіційних осіб, у тому числі керівників обкому партії і депутатів Верховної Ради України від комуністичної партії.

Та ні розширена нарада в обкомі, ні мітинг на підтримку ГКЧП на Жовтневій (тепер – Фестивальна) площі не відбулися. Та й записку про необхідність наради партійний чиновник не дописав. Напевне, її готували 21 серпня, вірогідніше всього, у другій половині дня. Саме тоді вже стало зрозуміло, що все йде не так, як хотілося, а 22 серпня стало цілком очевидним, що заколот провалився. Даючи 2008 р. у своєму інтерв'ю загальну оцінку спробам партійних структур відреагувати під час заколоту на ситуацію, О.Ф. Білоусенко (у серпні 1991 р. – Народний депутат України і перший заступник голови Запорізького облвиконкому зазначає: «Як на мою думку, ЦК Компартії України і її підрозділи в регіонах настільки були деморалізовані, що ті засідання, які вони проводили або мали намір провести, ніякого впливу на ситуацію як у державі, так і в регіоні вже не мали» [14].

А як вело себе 19 серпня керівництво обласної та міських рад, чи виробило воно самостійну лінію, відмінну від лінії обкому, міськкомів і райкомів партії?

Про позицію обласної ради в умовах спроби перевороту автентичних документів також не збереглося. Позачергової сесії, на чому настоювала демократична меншість депутатського корпусу, скликано не було. Керівники облвиконкому В. Дем'янов і Є. Карташов, відповідаючи 26 серпня 1991 р. (на цей час заколот зазнав краху) у прямому ефірі на запитання телеглядачів обласного телебачення, цю ситуацію також ніяк не прояснили. Вони лише обіцяли «розібратися» з тими, хто підтримував, чи збирався підтримати заколотників. Це, напевне, повинно було означати, що вони особисто ГКЧП не підтримували (чи не декларували підтримку публічно).

У спогадах про те, як 19 серпня було прийнято акції ГКЧП в Запорізькому облвиконкомі П.М. Ванат (на той час заступник голови облради), повідомив: «Я пам'ятаю цей день. Дем'янов (Голова ради. – Ф.Т.) прийшов з бюро обкому партії, яке розглядало питання – як бути... Він зібрав своїх заступників і питає: "Хлопці, що будемо робити?" ...Я запропонував не реагувати на вказівки центральних органів. В усякому випадку, з облвиконкому ніяких листів чи на підтримку, чи проти не пішло. Якщо й пішли, то без нашого відомо. Але мені здається, що В.В. Дем'янов нічого не підписав» [15]. Але П.М. Ванат не уточнив: не підписав з принципових міркувань, чи просто не встиг підписати. Один з заступників В.В. Дем'янова у приватній розмові висловив переконання, що «про якісь принципи» по відношенню до В. Дем'янова говорити немає підстав, а діяв він як класичний перестраховник, не наважуючись на рішучі кроки. Сесія обласної ради була скликана лише 18 вересня 1991 р.

Більше відомо, що відбувалося 19 серпня на міському рівні – у виконкомі рад Запоріжжя і Мелітополя, в депутатському корпусі цих міст і у міськкомах партії.

Як тільки у загальних рисах стало відомо про те, що діється у Москві, у приміщенні Запорізької міськради провели засідання члени виконкому (усі комуністи). Про це засідання написала 7 вересня 1991 р. газета «Запорізька Січ». Про зміст розмов стало відомо пізніше. Виявляється, що учасники наради уникали чітких формулювань щодо поточного моменту, відкрито і беззастережно ніхто не виступив на підтримку ГКЧП. Прийняли звернення, яке містило заклик до спокою [16]. «Щоправда, – говорилось в газеті, – перший секретар Запорізького міськкому КП України Олександр Бережний підкреслив, що, маючи сумнів у законності переходу влади від Горбачова до Янаєва (віце-президента СРСР. – Ф.Т.), готовий підписатися під кожним пунктом заяви ГКЧП» [12].

Позицію міськкому партії прокоментував у тексті свого виступу на сесії міськради депутат Є. Паршаков:

*

Нижче подається рукописний варіант цього важливого документа.

«19 августа депутаты-демократы обратились к депутату горсовета Бережному, который по совместительству является первым секретарем горкома КПСС, с просьбой проинформировать депутатов об отношении горкома КПСС к государственному перевороту и хунте. И что же нам сообщил депутат Бережной? Он сообщил, что у горкома КПСС возник лишь один неясный вопрос. Это вопрос о правомерности перехода власти от Горбачева к Янаеву. Что же касается чрезвычайного положения и постановлений ГКЧП, то горком КПСС их поддерживает (!) Я думаю, что комментарии здесь излишни» [17].

Як і у Запоріжжі, в Мелітополі радянські функціонери також вагалися, не поспішаючи висловити свою точку зору. Чекали, коли ситуація стане абсолютно зрозумілою. Про підтримку перевороту відкрито заявив лише заступник міського голови А. Лябах, у минулому партфункціонер. Дії заколотників публічно виправдовував і депутат Верховної ради УРСР від Мелітополя, колишній начальник мелітопольського управління КДБ Віктор Сичов, який у цей час перебував у місті [18, с.15]. Цим людям слід віддати належне: вони чітко висловили свою позицію.

Але заколот ДКНС, події, які ним супроводжувалися, відзначені нещирістю, пристосуванством і боягузництвом багатьох керівних працівників області. Вони вичікували, куди поверне «політичний вітер». В інтерв'ю В.Ф. Тимошика (на час подій заступник начальника облфівідділу) і М.В. Тищенка (начальник управління МВС) йдеться про те, що багато керівників обласного і республіканського рівня виявилися у відпустках, полишивши вирішення всіх питань на своїх заступників. Коли ж ці заступники пробували узгодити свої дії і зверталися за порадою до своїх безпосередніх начальників, то одержували відповідь: приймати рішення на свій розсуд. На роботу ж вони не поспішали... [19].

Разом з тим, запоріжці стали свідками мужності і високого рівня громадянської позиції окремих посадовців. Хтось тихо саботував розпорядження влади, а деякі відкрито ігнорували їх. Про це свідчить, зокрема, невеличка замітка *«Финансистов не проведешь на мякине. Даже в Минфине»*, опублікована на початку вересня 1991 р. в *«Запорізькій Січі»*. У ній йдеться про реакцію місцевих працівників облфінуправління на телеграму, підписану головою правління Держбанку СРСР В. Герашенком і міністром фінансів В. Орловим, якими скасовувалися всі попередні рішення стосовно національних банків, а головне – висувалася вимога «повернути» до союзного бюджету гроші, які залишилися республікам з фонду стабілізації і від податку з прибутків підприємств. *«Поняли сразу: это грабеж, – сказал член горисполкома, зам. начальника облфинуправления Василий Тимошик. – И решили, никоим образом не подчиняться»* [17]. До речі, В.Ф. Тимошик зв'язався за своїм безпосереднім керівником, начальником облфінуправління, який перебував у відпустці. Звертався він і до деяких високопосадовців, але чіткої відповіді на питання, «що робити» не одержав.

Звичайно, В.Ф. Тимошик, як і всі ті нечисленні працівники державного апарату, що не виконали розпорядження заколотників, ризикував. Він проконсультувався з начальником міліції генералом М.В. Тищенком, що йому в цій ситуації загрожує. Начальник обласного управління МВС відповів, що коли дійде до розслідування, то він забезпечить В.Ф. Тимошику «суху, світлу камеру з видом на південь». Напевне, чітких вказівок щодо арештів «саботажників» міліція ще не одержала, тому її обласний очільник міг дозволити собі гумор. Але не важко здогадатися, що у випадку перемоги заколотників було б не до гумору.

Опір заколотникам

Перейдемо до ставлення до заколоту ГКЧП опозиції. Почнемо з демократичної частини депутатського корпусу області, яка становила незначну меншість серед народних обранців.

Депутати-опозиціонери обласної, міських і районних рад регіону вимагали негайного скликання позачергових сесій, щоб дати принципову оцінку діям гекачелістів. Але керівництво рад затягувало сесії. Не проявляла такого бажання і комуністична більшість, яка діяла в руслі вказівок обкому і міськкому партії. Відчуваючи це, демократична частина Запорізької міської ради вже 19 серпня вирішила скликати депутатські збори. Як це відбувалося, розповіла Тамара Огородова, яка в 1991 р. була депутатом Запорізької міськради. Інтерв'ю має заголовок: *«Август 1991-го, Запорожский горсовет»* [20].

Т. Огородова зазначає, що ініціаторами депутатських зборів стали С. Іванов і О. Неклюдов. У зборах брали участь близько 60 депутатів міськради і райрад. У залі присутнім був також депутат Верховної Ради С. Соболев*. Він з самого початку виступив з засудженням заколоту і про це чітко заявив у міськраді. Що ж стосується інших Народних депутатів від Запорізької області, то за свідченням газети *«Запорізька Січ»*, яка пробувала зв'язатися з ними о 10-12 годині, частина з них *«нічого не знала»*, деякі були за зоною досяжності, решта – *«відмовилися давати коментарі»*. Що ж стосується Народного депутата СРСР від

---

* Депутат Верховної Ради України Сергій Соболев дізнався про заколот вранці 19 серпня на картопляному полі у селі Орлянка Василівського району Запорізької області, де близько місяця у місцевому колгоспі працював у складі бригади викладачів вузів Запоріжжя – «заробляв на зиму картоплю». Негайно на виїхав до Запоріжжя, куди прибув опівдні, заїхав у міську раду, висловив свою позицію, а потім відбув до Києва.

Запоріжжя В. Челишева, то він був на постійному зв'язку з Запоріжжям, зокрема, з редакцією газети «Запорізька Січ», де працював його офіційний помічник по депутатській діяльності, у свій час один з керівників виборчого штабу Олександр Верьовкін. На початку одинадцятої години дня Челишев повідомив те, що на той час знав: *«Аппарат Президента СРСР и Генерального секретаря ЦК КПСС (М.С. Горбачова. – Ф.Т.), на месте и работает. Где Горбачев – никто не знает, а вот Э. Шеварнадзе (один з видатних лідерів «перебудови», колишній очільник Міністерства закордонних справ СРСР. – Ф.Т.) в столице»*. Через деякий час депутат знову зателефонував в редакцію: *«Я в парламенте России. Ельцин выступил перед людьми с бронетранспортера. Охарактеризовал происходящее, как военный путч, призвал к неповиновению»* [21]. Ця інформація, яку одержували й по інших каналах, швидко поширилася в Запоріжжі, у т. ч. серед депутатів міськради.

Керівництво міськвиконкому закликала депутатів «утриматися від коментарів» з приводу ГКЧП. Але депутат О. Неклюдов, всупереч умовлянням, написав звернення до мешканців Запоріжжя, яке запропонував підписати присутнім на зборах. Ситуація залишалася невизначеною. Чим все закінчиться – важко було передбачити. Як розправляється зі своїми відкритими противниками тоталітарний режим, депутати добре знали. Тому треба було мати мужність і тверді переконання, щоб наважитися поставити підпис. Таких виявилось 20 осіб. Це звернення з усіма прізвищами депутатів, які поставили підписи, у другій половині дня 19 серпня 1991 р. було передане в редакцію газети «Запорізька Січ». На цей час номер практично був готовий. Але негайно були внесені зміни і «Звернення 20-ти» пішло в друк. Звичайно, відповідальність за публікацію взяв на себе головний редактор А. Ланчик. Але деякі з тодішніх керівників сьогодні вважають, що згоду (усну) на обнародування заяви дав міський голова Ю. Бочкарьов.

Подаємо цей важливий документ повністю.

19 серпня 1991 р.

К гражданам Запорожья

В стране произошел государственный переворот.

Смертельная опасность нависла над свободами и правами каждого гражданина, над республиканскими суверенитетами, над последней возможностью нашей страны повернуть ее неисчислимым богатства на благо и процветание каждого гражданина. Мы, народные депутаты г. Запорожья, требуем немедленного освобождения президента Горбачева, ареста и предания суду членов самозванного комитета.

Мы обращаемся к гражданам города с призывом сохранять выдержку и спокойствие, не поддаваться на провокации, поддерживать общественный порядок. Мы обращаемся к военнослужащим, милиции, КГБ, руководителям предприятий, общественных организаций, средств массовой информации с призывом подчиняться законам УССР, распоряжениям законных властей. Мы подтверждаем свою поддержку только законным структурам власти, декларации о государственном суверенитете УССР.

Народные депутаты А.В. Неклюдов, Е.А. Паршаков, В.И. Губский, В.И. Шевченко, Т.Н. Огородова, А.И. Бурдейный, А.В. Согорин, П.М. Смаглюк, В.П. Курилец, М.Д. Чернышева, А.И. Дмитренко, А.М. Сергейчук, Ю.В. Вигант, А.Г. Дворников, Н.А. Никитская, Л.А. Перепелица, В.В. Вакуленко, Л.Н. Литвиненко, Ю.А. Жихарь, В.И. Семенухин.

«Звернення 20-ти» – перший місцевий документ з оцінкою подій у Москві як спроби державного перевороту.

У цій заяві, яка була обнародована в умовах, коли протистояння сил реакції і демократії наростало, а результат протистояння ще й не проглядався – сказано головне: про *«государственный переворот»* і про *«смертельную опасность»*, що *«нависла над свободами и правами каждого гражданина, над республиканскими суверенитетами, над последней возможностью нашей страны повернуть ее неисчислимым богатства на благо и процветание каждого гражданина»*. Вплив цього документа на настрої населення Запоріжжя (і області) важко переоцінити. Тоді люди ловили будь-яку інформацію про політичні події в країні і коли вранці 20 серпня прочитали «Звернення 20-ти» (тираж «Запорізької Січі» тоді становив 30 тис. екз.), для багатьох це був знак того, що і у нашому регіоні, де вплив сил політичного реваншу був особливо відчутний, є люди, які відкрито виступають проти заколоту, а значить – що не все ще втрачене і події можуть змінитися найнесподіванишим чином. Редакція одержала сотні дзвінків читачів, про статтю повідомляли в ЗМІ, а пізніше група народних депутатів СРСР: «аби знав, що навіть його портрет боровся з путчистами» – передала пакет номерів «ЗС» за 20-24 серпня ц.р. Президенту країни Михайлу Горбачову [22].

Це звернення різко відтінило питання: хто в області «за» ГКЧП, а хто «проти». Депутат міськради Є. Паршаков звернув увагу, що під зверненням демократів до жителів Запоріжжя, в якому вимагалось звільнення головного комуніста й Президента СРСР М.С. Горбачова, арешту і суду над заколотниками не

підписався жоден з комуністів-депутатів міськради, хоча їм пропонували поставити свій підпис. «Выходит, что Вы, (уважаемые ли?), – констатирует Е. Паршаков, – депутаты-коммунисты, предали своего лидера» [17].

«Звернення 20-ти», по суті, врятувала гідність демократичного Запоріжжя, адже частина місцевих рухівців і членів інших неформальних організацій після перших повідомлень з Москви познімали з лацканів синьо-жовті значки і припинили відповідати на телефонні дзвінки товаришів, які пропонували вийти на мітинг, а деякі з тих, хто місяцями не платив партвнески, побіг до парторгів відшкодовувати заборгованість.

Публікація «Звернення 20-ти» викликало гостру реакцію влади. Дії головного редактора «Запорізької Січі» були засуджені на засіданні міськвиконкому. Подаємо текст рішення, надрукованого на фірмовому бланку виконкому Запорізької міської ради, засвідченого круглою печаткою протокольної частини виконкому [23].

РЕШЕНИЕ

от 20 августа 1991 г. №330
г. Запорожье

О публикации в газете
«Запорізька Січ» обращения
группы депутатов

Исполнительный комитет городского Совета отмечает, что несмотря на обращение к средствам массовой информации воздержаться от комментариев по сложившейся ситуации до выработки документов Президиумом Верховного Совета УССР, газета «Запорізька Січ» опубликовала обращение группы депутатов к гражданам Запорожья, где высказывалось требование немедленного освобождения президента Горбачева, хотя достоверных данных для такого заявления не имела. Кроме того, высказаны требования ареста и предания суду членов государственного комитета по чрезвычайному положению в СССР.

Исполнительный комитет Запорожского городского Совета народных депутатов

РЕШИЛ:

1. Осудить действия редактора газеты «Запорізька Січ» т. Ланчика А.Г., допустившего публикацию обращения, содержащего непроверенные факты.

Председатель исполкома Совета
народных депутатов

Ю. Г. Бочкарев

Управляющий делами исполкома
Совета народных депутатов

К. А. Вайтаник

Від голови міськвиконкому Ю. Бочкарьова А. Ланчик отримав належно оформлену письмову догану (про це він розповів Олександрю Верьовкіну, який тепер працює головним редактором «Запорізької Січі»). Перед цим були дзвінки з обкому і міськкому. Не можна виключати, що ця догана була заздалегідь обумовлена цими інстанціями. На жаль, зараз ані Ланчика, ані Бочкарьова немає в живих, і вони ніколи не зможуть це підтвердити або спростувати. Очікувалося, що А. Ланчика звільнять з роботи. Напевне, так би воно й сталося, коли б ГКЧП перемиг^{*}.

Через декілька днів звернення запорізьких депутатів набуло широкого розголосу не лише в області, а й у країні в цілому. Газету, де на першій сторінці був поміщений портрет «першого Президента СРСР» (так у тексті), вручили навіть М.С. Горбачову.

Як діяла опозиція поза місцевими радами? Як вели себе відкриті противники режиму, що вже «засвітилися» у попередні «перебудовні» роки і яких у разі перемоги заколотників чекали репресії?

Інформація про утворення в Москві ДКНС і відсторонення М. Горбачова від влади стала відомою опозиціонерам Запоріжжя рано-вранці 19 серпня. Хтось дізнався про це по радіо чи з передач Центрального телебачення, яке раптом стало транслювати класичну музику і «Танець маленьких лебедів» з балету П. Чайковського «Лебедине озеро», а в антрактах передавати укази ГКЧП. Хтось про події в Москві почув з телефонних розмов чи повідомлень знайомих і друзів. Керівник обласного РУХу Гарій Калайда, наприклад, дізнався про це в рано-вранці в готелі, куди він прибув, щоб допомогти добратися в аеропорт на ранковий

---

* На початку серпня, після того, як напрямок «політичного вітру» змінився, рішення про засудження дій редакції «Запорізької Січі», яка опублікувала «звернення 20-ти», було (тим же складом міськвиконкому!) скасовано, а колективу оголосили подяку за мужність і громадянську позицію. Було прийнято рішення про збільшення тиражу газети.

рейс до Києва В. Чорноволу і М. Поровському. Голова Запорізького міського РУХу Костянтин Лямцев був з сином за містом – після напруженого тижня відпочивав на рибалці. Про заколот дізнався з радіопередачі – з собою взяв транзистор. Олександр Нарбут, голова обласного проводу УРП, був в цей час у відрядженні в Москві і несподівано для себе опинився в центрі подій. Сергій Айбабін, у свій час організатор відомої в Україні правозахисної групи «УГС-Південь», а на момент заколоту – активіст УРП, почув про спробу перевороту з телефонної розмови з однопартійцем. Першою його реакцією було перевезти на іншу квартиру ротатор, який використовувався для тиражування агітаційної продукції УРП. Після цього вийшов на Жовтневу (Фестивальну) площу, куди стали сходитися «незгодні».

На Жовтневій площі вже зранку було більше десятка людей: це були рухівці, просвітяни і представники інших опозиційних груп. *«Настрій був тривожний, – згадував С. Айбабін, – недоговорюючи, обмінювалися думками...»*. Сюди ж підходили і деякі депутати міської і обласної рад, випадкові люди. На площі стояли міліціонери і одягнуті в цивільне «сторонні», напевне, співробітники КДБ. В другій половині дня зібралось біля 500 осіб. Це небагато для такого великого міста, як Запоріжжя, де демократи 1989-1990 рр. збирали багатотисячні мітинги. Люди перебували в стані невизначеності і багато просто боялися за своє майбутнє. Навіть досить активні симпатизи демократів не могли перебороти страх. С.В. Сюрченко згадує: *«В понеділок і вівторок (19 і 20 серпня. – Ф.Т.) порывался на площадь Октябрьскую к Руху, но жена удерживала»* [3, с.4].

Спонтанно обговорення на площі стало переростати в мітинг протесту проти спроби державного перевороту. Голова міського проводу НРУ К. Лямцев в інтерв'ю газеті «Вече», яке надруковане під заголовком: «Революция в Запорожье. Украденная победа» 1998 р., дав цікаву і драматичну картину цього мітингу: *«...На площади появился текст заявления Ельцина (провозглашенного с танка у "Белого дома") – ребята приняли его по радио. Мы почитали его между собой, после чего я быстро съездил домой, привез мегафон и начал зачитывать текст для более широкой аудитории. Было интересно – работает ли мой депутатский иммунитет, и какова реакция сотрудников КГБ, которых на площади было тоже немало. Их 50 на 50 было среди нас»* [24].

Міліція і кадебісти не втручалися в події. Напевне, ще не було наказу. Вони, як і багато разів раніше на опозиційних мітингах і зібраннях, спостерігали і фіксували побачене. Об 11 год. 35 хв. обласне УВС відповіло газеті «Запорізька Січ» на її телефонний запит, що нічого нового у зв'язку з заявою ГКЧП заявити не можуть і як «боролися з злочинністю, так і будуть боротися» [21]. Інформації про інші масові акції демократів у Запоріжжі в перший день заколоту немає. Але повсюдно розгорталася стихійні, інколи досить гострі дискусії між сусідами, співробітниками, на зупинках і в транспорті. Їх рівень визначався складом учасників, але скрізь обговорювалися, по-суті, одні й ті ж питання: що відбувається в країні і до чого це може привести. Хтось висловлював радість, кимось оволодівало почуття тривоги чи навіть страху.

Ввечері на екранах телевізорів глядачі побачили прес-конференцію членів ГКЧП. Вразило внутрішнє напруження, яке вони не могли приховати, похмурі обличчя, «ніякі» очі Пуго і тремтячі руки віце-президента СРСР Янаєва. Ось як описав свою реакцію С. Айбабін: *«Я був розчарований і засмучений. Про що я підозрював – наочно висвітлювалося на екрані. Бездарний спектакль. Сценаристи та режисери, у зв'язі до совєцької публіки, не напружувалися ні в правдоподібності, ні в художності. У мене устійнилося уявлення про змовників: Катиліна, Мазела, Гітлер, Хрущов... У телеящику сиділи, за виглядом і манерами, надуті совєцькі завгоспи, що миттю тушувалися при чутках про ревізію чи рекет»* [25, с.1]. Багато учасників подій свідчать (як опозиціонерів, так і представників тодішньої партійно-радянської номенклатури, співробітників КДБ і МВС), що вони перестали вірити в перемогу заколоту тоді, коли побачили на телеекранах обличчя його керівників і почули їх виступи.

Ніч на 20 серпня активісти демократичних організацій провели біля телевізорів і радіоприймачів. Пробували в'янути ситуацію в Москві і Києві, зв'язуючись зі знайомими в цих та інших містах по телефону.

20 серпня людей на Фестивальній площі Запоріжжя було менше, ніж попереднього дня. Відбувся не мітинг, а за словами К. Лямцева, *«обмен мнениями в довольно широком составе»* [24]. Люди прийшли з новою інформацією, яка свідчила про наростання напруженості в суспільстві. З особливим інтересом обговорювалися питання про розмежування серед військових. Опівночі В. Челишев повідомив з Москви, що на вірність Президенту Б. Ельцину присягнули ще дві дивізії – танкова і десантна. Цю інформацію підтвердили інші джерела [21].

Обговорювали інформацію і про події в Москві, Києві та інших містах і регіонах СРСР, зокрема, в Балтії. Особливо уважно слухали зарубіжні радіоголоси і радіо «Голос Росії», який контролювали прихильники Ельцина.

Своїми враженнями про події в столиці СРСР 19 серпня, про танки на вулицях і першу реакцію жителів столиці на дії ГКЧП розповідали декілька москвичок, які приїхали зі столиці до Запоріжжя у відрядження і поселилися в «Інтуристі». Жіночки плакали, згадуючи танки на вулиці Москви, і співчували запорізьким протестувальникам.

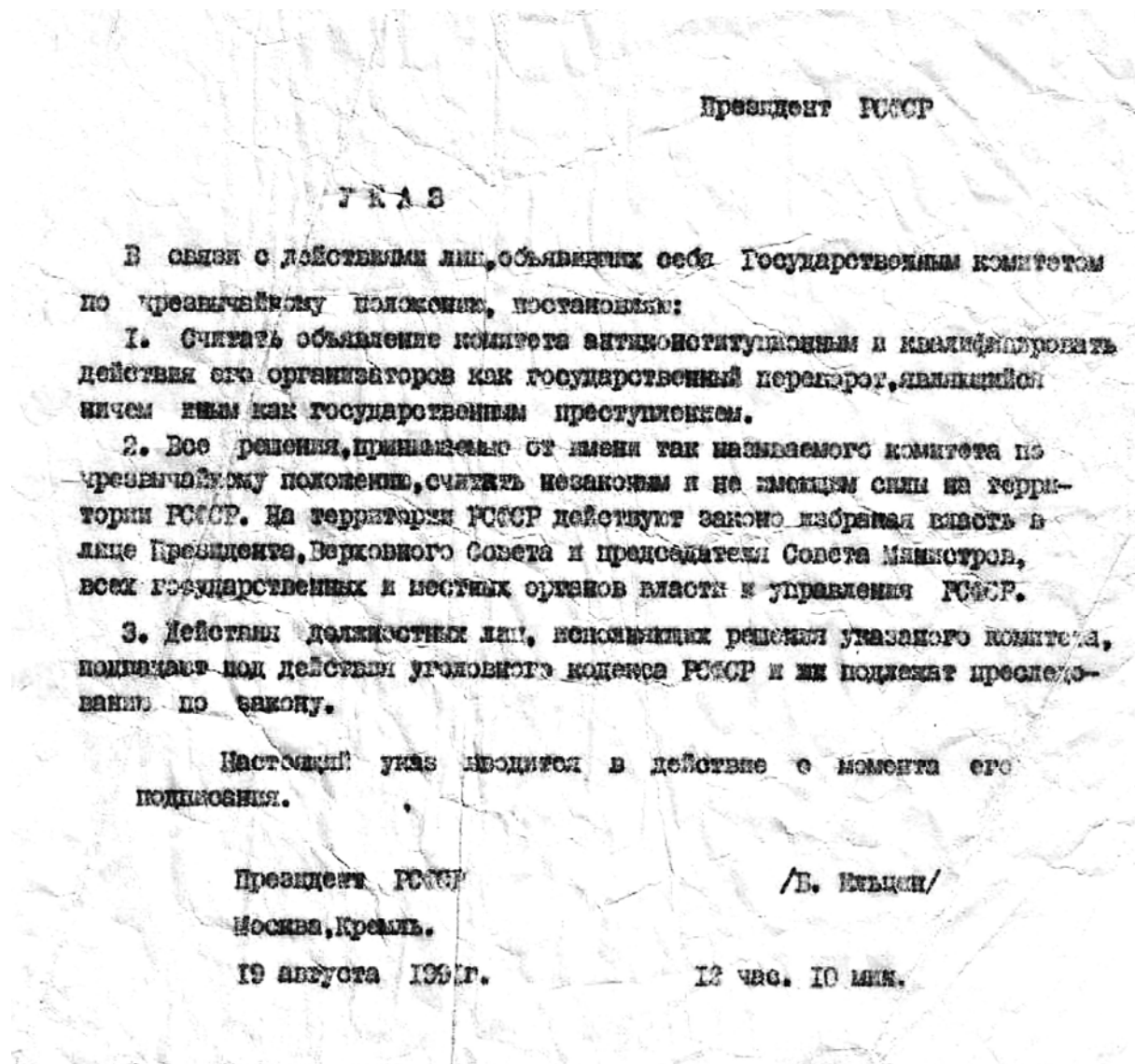
Серед синьо-жовтих прапорів хтось підняв російський триколор, що було сприйнято як підтримку демократичної Росії і її Президента Б. Ельцина. (Слід зазначити, що в Москві біля «Білого дому» в цей час

були й синьо-жовті українські прапори, один з яких тримав, за його інформацією, Олександр Нарбут – тодішній керівник Запорізької організації УРП).

Роздавалися листівки. В інтерв'ю К. Лямцева розповідається, що вони виготовлялися на ксероксі обласного Руху і поширювалися демократами в Запоріжжі 20-21 серпня 1991 р. [24]. Деякі активісти вже 19 серпня виготовляли рукописні тексти самостійно, інші друкували листівки на власних друкарських машинках, розклеювали їх, агітували на вулицях.

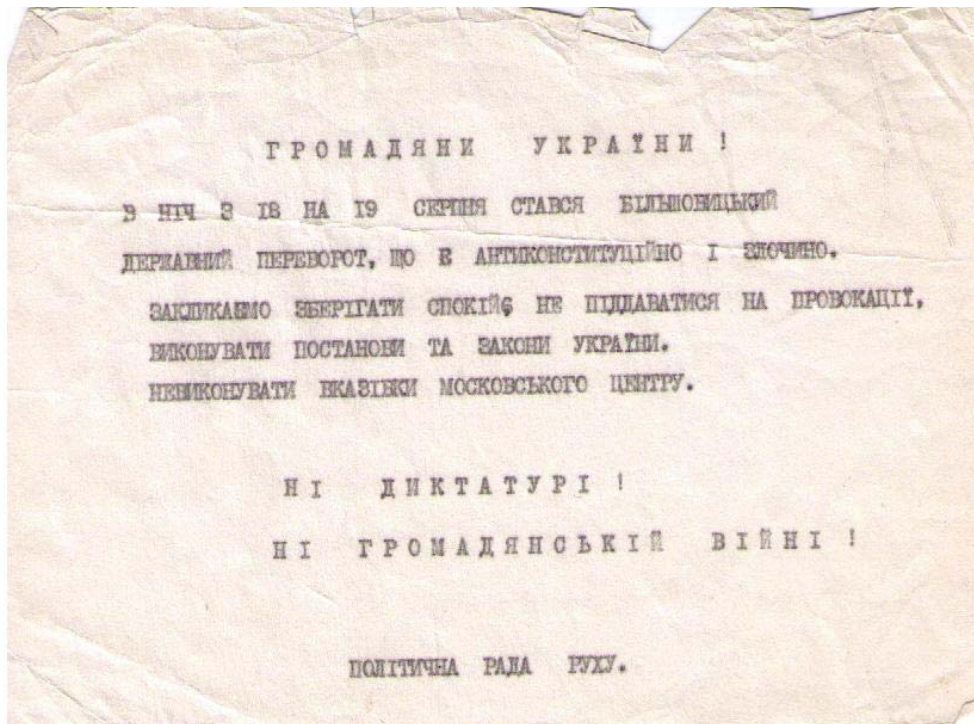
Але в нашому розпорядженні є лише дві листівки, які розповсюджувалися на Фестивальній площі і в місті 20 серпня: перша – Указ Президента Б. Єльцина №59 від 19 серпня 1991 р. (підписаний о 12 год. 10 хв.), де спроба перевороту кваліфікувалася як державний злочин, а посадові особи, які виконували розпорядження ГКЧП, підлягали переслідуванню згідно з законом. Вплив цього Указу на кристалізацію антипутчівських настроїв у Запоріжжі важко переоцінити, тому не випадково місцеві рухівці роздрукували його масовим тиражем [26].

Наводимо листівку з текстом цього Указу.

Запоріжці читали чіткі і ясні пункти Указу Б. Єльцина і порівнювали їх з виступом «ні про що» Л. Кравчука й заявами подібного змісту місцевих обласних та міських керівників.

Друга листівка – оцінка ситуації у країні політрадою Народного Руху України [27]. У Києві ця листівка розповсюджувалася 19 серпня, а в Запоріжжі її почали тиражувати вночі з 19 на 20 серпня, а поширювати зранку 20-го. Звертає на себе увагу її лаконічний характер. Не вистачало часу на широкі узагальнення і треба було довести позицію антипутчівських сил швидко, охопивши якомога більше громадян.

Хоча у цій короткій листівці міститься заклик до спокою, але його змістовне навантаження інше, ніж в аналогічних закликах влади. Адже Політрада Руху назвала події в Москві «більшовицьким державним переворотом» і закликала «не виконувати вказівки московського центру», тобто, не підкорятися наказам ГКЧП. Відчувалася стурбованість за долю суверенітету республіки і закликалось «виконувати постанови та закони» України.

Учасники подій згадують й інші антипутчівські листівки, які були написані, виготовлялися і поширювалися 19-20 серпня в Запоріжжі, але виявити їх нам не вдалося.

Коли пізно ввечері 20 серпня розходилися з Фестивальної площі по домівках, на вечір наступного дня запланували новий мітинг. На цей раз опозиціонери готувалися ретельніше. Вирішили створити мобільні групи, які будуть скликати людей на мітинг. Як виявилось, готувалася й влада. Напевне, щодо цього були спеціальні вказівки. Наводимо фрагмент спогадів члена однієї з таких груп, активіста запорізького Руху і активіста Української республіканської партії О.М. Чакова:

«21 серпня ми почали скликати людей на мітинг протесту проти ГКЧП, призначений на вечір. Зі мною в машині були: Бондаренко Віктор, член Руху; Самойловський Віталій, член Руху, голова вільної профспілки річкового порту; Попов Олександр, член УРП; Щербина Олександр, член УРП, депутат райради. Їздили по всьому місту. Люди реагували на наші слова по-різному: і схвально, і вороже, і з недовірою...»

«Коли ми поверталися з Космічного мікрорайону, нас зупинила міліцейська машина. Відібрали мегафон, наказали пересісти в їх машину. За моє місце сів міліціонер, я сів поруч, і ми поїхали до Комунарського району міліції. Там нам наказали здати особисті речі і зайти в камеру. О. Щербина мав недоторканість як депутат і запротестував. Через декілька хвилин нам повернули речі, наказали сісти в машини і повезли до міського управління міліції. Там нас спочатку допитували, а потім з нами ввічливо провів бесіду майор, який, здається, очолював службу громадського порядку. Нас звільнили і ми поїхали на площу Фестивальну на мітинг, продовжуючи скликати людей» [28].»

21 серпня людей на Фестивальну площу прийшло більше. Саме тут О. Чаков і його товариші зрозуміли, чому їх випустили. На цей час заколот, по суті, вже провалився і міліція та КДБ зреагували першими. На цьому мітингу було більше і оптимізму. Збереглася резолюція мітингу, опублікована в газеті «Запорізька Січ» 24 серпня. Резолюція засуджувала державний переворот, «вчинений хунтою з лав КПРС», вимагала термінового проведення ряду невідкладних заходів, спрямованих на обмеження всевладдя КП України (про

її заборону ще не йшлося), зміцнення проголошеного 1990 року суверенітету України». Наводимо основні пункти резолюції.

«1. Вимагаємо негайного скликання надзвичайної сесії Верховної Ради УРСР і вжити рішучих заходів для захисту державного суверенітету України, як це зробили парламент РСФСР, Президент Росії, взяти під свою юрисдикцію всі військові частини на території України, приступити до створення Української національної гвардії, провести департизацію, реорганізацію і оновлення керівництва та особистого складу комітету державної безпеки, органів Міністерства внутрішніх справ...

3. Притягнути до громадської і кримінальної відповідальності посадових осіб держустанов, підприємств, організацій, партійних комітетів в КПУ, а також редакторів газет, радіо і телебачення, які підтримували путчистів і публікували постанови хунти.

4. Прийняти терміново Закон про департизацію і заборонити КПУ мати парткоми на підприємствах, в колгоспах і радгоспах, організаціях, установах, учбових закладах.

5. Виселити із будинків облради, міськради і райрад обком, міськком і райкоми партії, громадсько-політичний центр ОК КПУ передати запорізькому держуніверситету.

6. Висловлюємо недовіру керівництву облради і міськради, які є членами КПУ, і фактично не осудили хунту заколотників, а своїм очікуванням підтримували її».

Резолюція закінчувалася закликком: *«Хай живе демократія, що торує нам шлях до суверенної, вільної України!».*

Так діяли демократи в Запоріжжі.

В Мелітополі 19 серпня влада діяла з опозиціонерами «на упередження». Одного з лідерів опозиціонерів міста Віктора Корзіна – депутата міськради, було викликано до міськвиконкому, де від нього вимагали утриматися від протестних акцій. З керівником місцевого Руху Віленом Русевим і деякими іншими активістами профілактичні бесіди проводили на роботі.

Погрози діяли, але далеко не на всіх.

Вже в першій половині дня, долаючи страх, розуміючи, що це може закінчитися трагедією, люди почали збиратися біля «зеленого паркану» (ріг вул. Кірова і Б. Хмельницького) – традиційного місця протестних акцій представників опозиції. Першим з власним плакатом до паркану вийшов Анатолій Бриченко, який жив неподалік. Підійшли також Степан Ядловський і Ярема Жуковський (активний рухівець, у свій час в'язень сталінських концтаборів). Ось як описує С. Ядловський свої почуття:

«Позмінна робота. Я якраз вдома. Суцільні маленькі лебеді на телевізійному екрані... Телефоную до Яреми Жуковського, котрого вважаю своїм політичним "батьком", взірцем незламності, непохитності, самопожертви. Одночасне на обох кінцях дроту: йдемо до "зеленого паркану"! (Нині розмірковую: у місцях віддалених п. Жуковський ділився б зі мною своїм досвідом багаторічного перебування в таборах ГУЛАГу)... Однак, тоді нуртували в душі інші думки: більше у вас не вийде, я вас не боюся, я матиму свою Україну».

Зранку протестувальників було мало, але вже опівдні їх було достатньо (10-15 чол.), щоб не дозволити деяким перехожим зірвати плакати з гаслами засудження путчистів.

З появою після опівдня біля паркану В. Корзіна – лідера місцевої організації «Союз содействия перестройке» (він прийшов з великим плакатом, де перераховувалися порушення гекачепістами Конституції СРСР) почався стихійний мітинг. Пункт за пунктом доводилася незаконність дій ГКЧП. Деякі з присутніх дивувалися позиції рухівських активістів у їхній підтримці Горбачова, якого вони часто раніше засуджували. Але у рухівців був «залізний» аргумент: незаконність дій ГКЧП. Окрім того, ліберальний Горбачов не йшов ні в яке порівняння з «чорними» путчистами. До речі, в мітингу не взяв участі жоден з працівників міського комітету партії, ніхто з відомих у місті працівників радянських і господарських керівників. *«Ніби не їхнього генсека зміщували»*, – говорив В. Корзін.

Тим часом, біля паркану начальник місцевого управління КДБ і Народний депутат полковник Віктор Сичов пробував створити альтернативу рухівській позиції. Його прихильників було мало. У тому, мабуть, і причина поразки ГКЧП: у них не було надійної підтримки населення. Сичов твердо заявив свою позицію щодо ГКЧП: *«Я їх піддерживаю. Стране нужен порядок!»*. «Колючі» питання Сичову задавали рухівці, особливо відзначався Степан Ядловський і деякі перехожі. Сичов пробув недовго, і його аргументація була слабкою. Зате Корзін був явно «в ударі». В нього, без сумніву, був талант аналітика, дискусійника, політика. Пікетування закінчилось майже опівночі, було багатолюдним та переможним для антизаколотників.

Увечері того ж дня прямо на пікеті на зборах між присутніми рухівцями вирішували: чи проводити акції протесту; чи згідно з настановами міськвиконкому, переданими через В. Корзіна, припинити всякі дії

протесту та чекати на результати подій у Москві і Києві. Присутні рухівці однозначно висловили намір продовжувати акції протесту. Сподівалися, що наступного дня мітингувальників буде більше. Виготовили нові плакати (особливо активно цю роботу виконував активіст місцевої «Просвіти» П. Гороховський) з якими вийшли 20 серпня. Фото одного з них 24 серпня було опубліковане в «Мелітопольських известиях». Його зміст:

*Підтримуємо пропозиції Єльцина!
Вимагаємо термінового скликання з'їзду
Народних депутатів СРСР, виступу на ньому
Конституційного Президента СРСР!
Новоявлених «лжедмитріїв» – до відповідальності!
Мелітопольська організація Руху*

Але надії на розширення кола протестувальників не справдилися. 20 серпня людей біля «зеленого паркану» було менше, ніж напередодні. Перехожі швидко проходили мимо пікетників з плакатами. Корзін так пояснював низьку активність мелітопольців: «Дехто був задоволений переворотом й сперечався. Але більшість згоджувалася, однак не вірила у свої можливості вплинути на події» [29].

Як виявилось, втрачали віру і деякі активісти опозиції. Наприклад, голова Мелітопольського руху Вілен Русев ввечері 20 серпня виправдовувався перед активним рухівцем Анатолієм Бриченком, що перед владою він «не такий вже "єрешний", і майже не рухівець» [18, с.16]. Член «Просвіти» і НРУ Сардіджан Ісламов, нічого не повідомивши рідним, зранку 19 серпня покинув свою домівку в с. Константинівці і весь день провів у парку ім. Горького м. Мелітополя, де через репродуктори періодично транслювалася постанова ГКЧП, постанова Президії кабінету УРСР «Про заходи у зв'язку з із зверненням до радянського народу ДКНС СРСР», свіжа інформація з Москви і Києва. У свій час С. Ісламов був свідком арешту гебістами батька, активіста кримськотатарського руху, і побоювався, щоб і собі не залишити сиротами двох малолітніх синів. Додому повернувся пізно ввечері, пересвідчившись, що сторонніх біля будинку немає [30, с.1].

Чекали арештів і знищували матеріали, які б могли стати речовими доказами, коли справа дійде до розслідування. А. Бриченко згадує: «Прийшовши з пікету, я спалив сотні і сотні адрес надсилачів агітлітератури у вентиляційному каналі, бо була загроза, що вони потраплять до рук недругів... Під'юджувала думка, що не треба бути бараном, легко запропореним до бойні. Треба тікати. Одночасно стукала й інша: "Дезертир, людей понастроював, а сам тікаєш!" Друга думка виявилася вагомішою, не міг я полишити наш пікет».

Розв'язка наступила 21 серпня. Вранці цього дня, пише А. Бриченко, «Я нависив плакат "Ні – диктатурі, ні – перевороту!" з підписом "Бандера..." на паркан. Часу на написання нового не було. Поїхав на роботу. І того дня могло відбутись те, що відкладалось два дні. До дачі, яку ми будували в маленькому селі з сорока дворів, під'їхала біла "Волга" з нулями на номерах. Зазвичай у такому транспорті їздили працівники КДБ. У машині сиділо четверо чоловіків. Наша бригада також складалася з чотирьох членів. Хлопці з бригади говорять: "Оце вже, Толька, приїхали за тобою!" Але мужчини з авто не поспішали. У них працював приймач, і в нас говорить транзистор. Новини подаються майже безперервно і все гірші та гірші для ГКЧП. Незнайомі дивляться на нас, ми дивимось на них. Так тривало годину-півтори. Коли в новинах передали, що становище ГКЧП стало критичним, машина завелась і від'їхала» [18, с.16].

Взагалі, питання про поведінку КДБ в серпневих подіях 1991 р. заслуговує на особливу увагу. Як тільки почався заколот, всі співробітники КДБ були відкликані з відпусток. У нас, на жаль, немає достатніх даних, щоб більш-менш чітко описати місце цієї грізної структури в серпневому заколоті в межах Запорізької області. Але з окремих фрагментарних фактів можна зробити висновок, що силових методів боротьби вони не застосовували. Як і раніше під час опозиційних акцій, співробітники КДБ і їх агентура обмежувалися спостереженням, ідентифікацією осіб учасників і змісту їх виступів. Тим більше, що ні з ким було активно боротися. Демократи перебували у стані розгубленості і агресивності не проявляли. Так співробітники і агентура обмежувалися зовнішнім спостереженням, фотографуванням і фонозаписом. Ті, хто 19 серпня дискутував у Мелітополі з приводу спроби перевороту з керівником місцевого КДБ В. Сичовим, говорять, що його люди записували прізвища опозиціонерів, які зібралися біля відомого усім жителям міста паркана. Багатьох опозиціонерів В. Сичов знав в обличчя, а з деякими (наприклад, із Степаном Ядловським) раніше вів «профілактичні» бесіди, які закінчувалися для «співбесідників» і членів їх сімей нервовими стресами.

Що діялося в КДБ і обкомі партії після провалу заколоту

Важко сказати, як повели б себе запорізькі чекісти, коли б одержали команду почати арешти та вчиняли інші репресивні дії. Як і все суспільство, апарат КДБ в умовах «перебудови» перебував у стані невизначеності. Частина офіцерів симпатизувала демократії, інші схилилися до сил «реваншу». І хоча це не проявлялося зовні, що «контора» змінюється, було очевидно. Про це свідчать окремі факти. Так, у 1990 р. при обговоренні заходів, пов'язаних з візитом в Запоріжжя 1990 р. одного з лідерів парламентської опозиції Левка Лук'яненка на раді при начальнику управління КДБ прозвучала несподівана пропозиція одного з офіцерів-контррозвідників провести публічну бесіду з гостем з участю співробітників управління і ЗМІ, на якій у спокійній обстановці обговорити події в країні і цим самим сприяти нормалізації ситуації в області.

Начальник УКДБ Д. Федосов і більшість ради з обуренням відкинули цю пропозицію, а ініціатора стали підозрювати в «націоналізмі».

Інший випадок, який неможливо уявити в доперебудовний період. Під час виборів делегатів на XXVIII (останній) з'їзд партії (1990 р.), які відбувалися на альтернативній основі, парторганізація апарату Управління КДБ по Запорізькій області «прокотила» всемогутнього Г.П. Марченка – першого секретаря обкому, і віддала більшість голосів одному з його опонентів.

Взагалі, начальник УКДБ генерал Д. Федосов не користувався популярністю навіть серед комуністів. Він не потрапив у делегати з'їзду, хоча дуже хотів цього й вів досить агресивну виборчу кампанію, використовуючи в боротьбі проти опонентів працівників управління і агентуру. Про це розповіли колишні співробітники КДБ автору цієї статті, який (у той час член Демплатформи в КПРС) був висунутий кандидатом у делегати XXVIII з'їзду КПРС від парторганізації Запорізького держуніверситету по виборчому партійному округу №1 м. Запоріжжя. По цьому ж округу балотувався й генерал Федосов.

Коли почався заколот, у кадебістському середовищі, як і серед інших верств населення, розгорілися дискусії. Розповідають про суперечки, що інколи спалахували між контррозвідниками і офіцерами 5-го відділу, яке займалося контролем за настроями суспільства і яким (так дехто з контррозвідників вважав) доведеться «відповідати» за свою роботу. Але це вже було 21-22 серпня, коли стало ясно, що заколот провалився. Тоді ж раптом постало питання, що робити, якщо натовп піде на штурм обласного управління КДБ і життя його співробітників опиниться під загрозою. Невідомо, чи були щодо цього якісь накази «зверху», але стихійні настрої зводилися до формули «будемо захищатися».

Напевне, керівники обласного КДБ одними з перших в області довідалися, що заколот провалився і тому відреагували досить швидко. Двері цієї організації, яку опозиціонери обходили «десятою дорогою», раптом гостинно відкрилися для них. *«22 августа, – згадує тодішній голова Запорізького міського Руху К. Лямцев, – когда в Москве ситуация окончательно прояснилась, мы с Гаррием Калайдой, руководившим тогда областным Рухом, решили выяснить позицию КГБ области... Появились мы в помещении на Дзержинского (будинок управління КДБ по Запорізькій області. – Ф.Т.) Начальника заведения генерала Федосова на месте не было – отпуск. Приняли нас заместители... Поговорили по-семейному. Нам показалось, что эти люди уже новой генерации. “Мы за то, чтобы в стране все совершалось законным, конституционным путем. Никаких путчистов мы поддерживать не будем”, – заявили нам хозяева...»* [24].

Генерал Федосов на початку заколоту справді був у відпустці і до 22 серпня офіційно на роботу не вийшов. Але він постійно контактував зі своїми заступниками, був у курсі усіх справ і, фактично, направляв роботу управління. Федосов у ці дні контактував також з В. Малевим, Дем'яновим та іншими керівниками області. Цілком можливо, що він просто не захотів говорити з рухівцями, або його не було на місці. Напевне, лідери Запорізького Руху не зовсім також розуміли, що в цей час ці «чекісти нової формації» діяли по «форсмажорній програмі»: вони думали більше про своє майбутнє (а також майбутнє тих, «кого вони приручили» – своїх агентів), а не про державу. Під їх безпосереднім керівництвом вже йшло тотальне знищення всіх документів, які свідчили про злочинну діяльність цієї організації ще в недавньому минулому. До речі, й тих документів, де ретельно відслідковувалася діяльність Г. Калайди і К. Лямцева.

Очевидці і виконавці – колишні працівники держбезпеки області – у приватних розмовах повідомляли, що під час заколоту ДКНС, коли стало зрозуміло, що спроба перевороту зазнала краху, в Управлінні КДБ по Запорізькій області багато годин підряд (говорять про дві доби!) працювали дві залізні печі, в яких була спалена величезна кількість паперів. Говорять також про два автомобілі «Камаз» документів, які були спалені за межами управління, на заводі «Запоріжсталь».

Щоб бути точнішими, зауважимо, що свої документи працівники КДБ стали знищувати ще в розпал перебудови. Але тоді це було вибірково, обдумано, можна сказати, «у плановому порядку», на відміну від серпневих днів 1991 р., коли це робилося поспіхом, в паніці.

«Замітали сліди» і в міліції. Тут знищували ті матеріали, які свідчили про участь працівників МВД в антизаконних акціях проти опозиції. Деякі офіцерів міліції розповіли автору цієї книги про те, що після 24 серпня 1991 р. у відділах МВД відбувалася підміна документів: вилучали ті папери, які могли б стати підставою для звинувачення в участі (чи підготовці) в участі в репресіях. Робилося це досить швидко і кваліфіковано.

Багато цінних матеріалів було знищено в обкомі, міськкоммах і райкоммах партії. У спогадах Владлена Пихаленка, який в останні місяці існування СРСР працював завідувачим загальним відділом Запорізького обкому партії, йдеться про секретну шифрограму з Москви за підписом М.С. Горбачова, в якій говорилося про необхідність, «в случае угрозы захвата партийных зданий враждебно настроенными элементами», негайно знищити всю секретну документацію, шифрувальне обладнання і шифрувальні коди. Відповідальність за це покладалася особисто на завідувачів загальними відділами [6]. Якщо виходити зі спогадів В. Пихаленка, то знищувати партдокументи йому довелося двічі. Перший раз це було під час масового мітингу перед приміщенням обкому влітку 1991 р. (точна дата не вказується), коли виникла загроза захоплення приміщення мітингувальниками. Колишній заввідділу пише: *«...Я быстро поднялся на третий этаж в свой кабинет, сложил в большие картонные коробки все оставшиеся самые важные деловые бумаги из сейфа... Быстро выбросил коробки с особо важной документацией во внутренний двор, по лестнице сбежал вниз, дрожащими от волнения руками поджег... Пламя охватило листы бумаги,*

черные хлопья, кружась, поднимались вверх. Ярким пламенем горела секретная документация государственной важности, совсекретные протоколы, инструкции по использованию шифровальной техники, коробки с кодами» [6].

Другий раз документи знищували під час заколоту ДКНС, коли надійшла відповідна вказівка з ЦК КП України. В. Пихаленко пише: «Документи были оперативно изъяты и перемолоты на специальной машинке» [6].

Однак, не все було так просто, як пише колишній партійний чиновник. Щоб провести операцію «зачистки» найбільш ефективно, тодішнє керівництво обкому партії на чолі з першим секретарем В. Малевим навіть затримало передачу приміщень обкому під контроль облвиконкому. Саме так вважає О.Ф. Білоусенко, який тоді був депутатом Верховної Ради України і першим заступником голови Запорізького облвиконкому. «Переконаний, що затяжка переговорного процесу щодо передачі приміщення, у якому розміщалися апарати обкому партії і облвиконкому, з балансу обкому партії на баланс облвиконкому, – пише він у своїх спогадах, – була потрібна керівництву обкому партії, щоб підготувати і знищити певну частину партійних документів, розголошення яких було для комітету небажаним. Їх знищили у приміщенні обкому» [14]. Очевидці розповідають, що машинка, яка подрібнювала папери перед спаленням, працювала більше доби.

Але обкомівці не лише знищували документи. Ховали й партійні гроші. Коли у жовтні 1991 р. з участю КРУ Мінфіну України і обласного управління Нацбанку була проведена ревізія розрахунків обкому Компартії України, то, за свідченням В.Ф. Тимошика, який брав участь у цій роботі, на рахунках вже нічого не було. Їх «обнулили». Довелось навіть за рахунок коштів держави виплачувати заборгованість по заробітній платі технічним працівникам, які продовжували працювати в колишньому обкомі партії.

І все ж, дещо із партійних матеріалів все ж вдалося врятувати. В останній момент члени комісії облвиконкому, яка опечатувала обком партії, зокрема, один з активних діячів демократичного руху в Запоріжжі Євген Костенко і депутат Запорізької обласної ради Костянтин Лямцев – голова Запорізького міського Руху, виявили в одній з кімнат, де працювала «соломорізка», лантух з паперами, підготовленими для утилізації. В умовах паніки і деморалізації, у якій перебували працівники обкому, про нього, напевне, забули. Цей лантух, серед інших документів містив матеріали для складання так званої «Політичної карти Запорізької області» – своєрідного досьє на учасників демократичного руху. Після 1991 р. жодна державна архівна установа не поцікавилася цими матеріалами і не запропонувала прийняти їх для зберігання, хоча про їх існування було добре відомо. Ці матеріали довгий час зберігалися в особистому архіві К. Лямцева і надані автору цієї статті для введення до наукового обігу.

Про ці документи вперше було повідомлено у статті П. Ковальова («Запорізька Січ» від 11 вересня 1991 р.) «За 99 днів до перевороту, або Для кого замовлялися наручники?». У статті йшлося про розпорядження секретаря обкому партії В. Понеділка секретарям райкомів і парткомів великих підприємств області зібрати інформацію про новостворені громадські організації і рухи, а також про діяльність їх лідерів й активістів. Розпорядження завуальоване під укладання так званої «Політичної карти Запорізької області». Виконавці, що працювали над реалізацією цього розпорядження, мали відповідати на «орієнтовний перелік питань», серед яких були також питання про керівників, лідерів партій та рухів із вказівкою місця роботи, освіти, ділових якостей; основні напрямки діяльності та їх ефективність; найближчі плани і тактичні цілі; характер і структури вертикальних зв'язків з обласними і республіканськими організаціями; практика взаємодії і нейтралізації впливу їх діяльності парткомітетами. Матеріали статті свідчать, що виконавці в районах – секретарі місцевих партійних комітетів – діяли досить оперативно і «досьє» (так назвав цей витвір журналіст. – Ф.Т.) стало швидко наповнюватися. Автор статті робить висновок, що матеріали «Політичної карти Запорізької області» могли бути використані при розгортанні репресій проти прибічників демократичного вибору у випадку, коли б заколотники з ДКНС перемогли. Демократи були впевнені, що готувалася загальноукраїнська каральна акція, спрямована проти противників комуністичного режиму. Напевне, вона координувалася з Києва, безпосередньо з ЦК КП України. На цю думку наштовхував той факт, що подібні «Політичні карти» готувалися і в інших областях України. Зокрема, серед врятованих у Запорізькому обкомі партійних документів, виявилася надрукована Київським обкомом КП України на 18 сторінках і датована 28 березня 1991 р. «Політична карта Київської області», яка, напевне, використовувалася запорізькими партапаратниками як зразок.

З історії учасники демократичного руху знали, яким способом КПРС розправлялася з інакомисленням у минулому. Інформація про криваві репресії проти опонентів і противників комуністів, у тому числі друкована, у цей час була загальнодоступною, й оприлюднений після провалу заколоту факт роботи над «Політичною картою Запорізької області» підтверджував найгірші їх побоювання. Зокрема, один із зарахованих до особливо неблагонадійних – вчитель історії Чернігівської СШ №2 І.А. Овчаренко в розмові з автором статті висловив свою точку зору так: «Зміст цього документу не залишає ніяких сумнівів у тому, що переворот 19 серпня є прямою справою партії, у підготовці якого брали участь усі ланки партійної бюрократії – від ЦК до райкомів. Підготовка йшла ретельна, продумувалося все до подробиць аж до першої хвилі репресій, під “очисний” смерч якої повинні були потрапити всі інакомислячі. У тому числі і я був удостоєний “високої” честі. Як історик, можу з упевненістю сказати, що нам готувався кривавий банкет 1937-1938 років під звуки і спів “Інтернаціоналу”»^[22]. О.Ф. Білоусенко – на той час депутат Верховної Ради України і заступник голови Запорізького облвиконкому у своїх споминах погоджується, що репресії були цілком

ймовірними, хоча й не такими кривавими, як це було у 30-ті роки: «Якби заколот переміг, до певної частини "самостійників" були б вжиті якісь заходи впливу, але вони були б відмінні від тих, які використовували Берія, Ежов та Ягода» [14]. Про те, яких репресій зазнала б демократична частина суспільства в разі перемоги заколотників, можна лише гадати. Хто міг допустити, що розпад Югославії на початку 90-х років ХХ століття (а це майже центр цивілізованої Європи!) буде супроводжуватися таким кривавим терором ортодоксальних комуністів, яких цілком можна порівняти з гітлерівськими і сталінськими репресіями? І невідомо, які категорії громадян стали б жертвами репресій. Сам Л. Кравчук говорив про особливий список діячів найвищого рангу, які підлягали арешту у першу чергу. За його інформацією, він стояв у цьому списку другим після Б. Єльцина, Президента РФ.

Інший відомий в області керівник П.М. Ванат у відповідь на наше твердження, що ідея «Політичної карти Запорізької області» демократами була сприйнята, «як спроба виробити досьє на майбутнє», відповів: «Вони правильно сприйняли, хоча такого підтексту не було» [15].

Звичайно, ініціатори і виконавці ідеї «Політичної карти Запорізької області» не погоджувалися з цією точкою зору. Після заборони діяльності КПРС перелякані партапаратчики переконували громадськість, що нічого вартого осуду не робили. Зокрема, старший консультант Чернігівського райкому партії В. Іващенко, який готував інформацію про громадсько-політичні організації і рухи в Чернігівському районі, у розмові з П. Ковальовим наполягав на тому, що нічого незвичайного в цій ідеї не було і «це робилося для того, щоб знати сильні і слабкі місця політичних противників. Ця практика існує в багатьох країнах» [22]. Подібним чином висловлювалися й інші колишні партпрацівники різних рівнів, у тому числі й обкомівського. З їх висловлюваннями можна було б погодитися, коли б, «як і у багатьох країнах», компартія не мала ніякого особливого статусу в суспільстві, не спиралася у своїй роботі на Комітет держбезпеки з його численними штатними працівниками і позаштатними інформаторами, що діяли в усіх колективах і громадських організаціях, на міліцію, прокуратуру, радянський і господарський апарат, комсомол, профспілки і т.д. До речі, саме з допомогою всіх цих структур готувалися секретні «досьє» на опозиціонерів. Звичайно, цей очевидний для кожного жителя Запорізької області факт ретельно маскувався.

Від кривавої вендетти суспільство врятувала перемога демократії.

Еволюція настроїв влади і опозиції

Перша реакція запорізьких демократів на спробу перевороту мала яскраво виражений захисний характер. І це можна зрозуміти: необхідно було, перш за все, зупинити реакцію і зберегти ті паростки демократії, які вдалося сформувати в результаті довгої і напруженої боротьби в роки «перебудови». У наведених вище документах опозиціонерів Запоріжжя і Мелітополя міститься засудження дій ГКЧП і заклик до опору заколотникам. Про проголошення незалежності тоді ще не йшлося. Взагалі, це питання до заколоту ГКЧП не було на часі. Описуючи настрої в неоднорідному рухівському середовищі, перший голова Запорізької обласної організації НРУ Юрій Василенко 19 серпня 1999 р. в інтерв'ю щотижневику «Суббота» констатував: «Конечно же, в глубине души многие мечтали о независимой, демократической, богатой Украине, равной среди равных в цивилизованном мире. Но тогда все это виделось невысказанно вдалеке» [31]. У резолюції міського мітингу на підтримку суверенітету України з вимогою рішучих дій проти заколотників, який відбувся 21 серпня 1991 р. в Запоріжжі, про незалежність мова не йшла. Не було такої вимоги і в заяві Запорізького крайового Руху, прийнятій 22 серпня 1991 року.

Значно рішучіше виступала місцева організація УРП. У нашому розпорядженні виявилось також два оригінали документів місцевих структур Української республіканської партії – звернення проводу Запорізької обласної організації УРП: перше – до Верховної Ради УРСР [32], друге – до Верховної Ради УРСР, Запорізької обласної ради і Запорізької міської ради [33]. Обидва вони датуються 22 серпня 1991 року. Нагадаємо, що в цей час вже можна було говорити про провал путчу, хоча скликання позачергової сесії Верховної Ради, яка б могла обговорити обстановку в Україні, штучно затягувалося і зберігалася ситуація невизначеності. Тому звернення проводу обласної організації УРП, у якому висловлювалася «недовіра Верховній Раді УРСР, котра зайняла вичікувальну позицію в часи спроби новітнього комуністичного заколоту», а КПРС-КПУ оголошувалася «злочинною і антиконституційною» організацією, діяльність якої необхідно негайно припинити, було цілком доречним і своєчасним. У другому зверненні (до Верховної Ради, Запорізької обласної і Запорізької міських рад) Запорізький облвиконком оголошувався гуртом «комуністів-зрадників власного народу», а газета «Индустриальное Запорожье» – рупором «антиконституційної, злочинної організації». Подібна оцінка давалася і діяльності виконкому міської ради м. Запоріжжя за її «визнання злочинного ДКНС». Ці заяви були направлені адресатам і поширювалися на зупинках транспорту, вулицях міста, у підземних переходах, на деяких підприємствах і в установах.

Таким чином, навіть 22 серпня 1991 р., коли крах заколоту став очевидним, запорізькі республіканці про необхідність негайного проголошення незалежності прямо не говорили. У їх листівках йшлося про створення умов, які наблизили б незалежність (створення української національної армії, введення громадянства України, введення національної грошової одиниці тощо).

У цьому відношенні вони, до певної міри, відставали від Секретаріату УРП, який у своїй факсограмі всім організаціям УРП від 22 серпня 1991 року, серед усього іншого, рекомендував «вимагати від Президії Верховної Ради УРСР негайно скликати надзвичайну сесію ВР, проголосити незалежність України і

звернутися до ООН і держав світу з пропозицією визнати Україну самостійною державою» [34]. Це й зрозуміло, достовірної інформації про події в країні у Києві було більше, ніж у провінції.

Але в іншому питанні – про необхідність у демократичний спосіб змінити владу в країні, Запорізька обласна організація УРП виявилася цілком на рівні вимог часу. 23 серпня, за день до проголошення незалежності України, українські республіканці області виступили з пропозицією почати технічну підготовку проведення дострокових виборів рад усіх рівнів.

Наводимо лист з цього приводу голови ЗОО УРП Олександра Нарбута, узгоджений ним з керівництвом обласного проводу.

23 серпня 1991 р.

Прохання до всіх осередків УРП, до всіх демократичних сил терміново повідомити про свої плани проведення кампанії по виборам на найближчий час (по вересень включно). Зокрема:

- які виборчі дільниці знаходяться на території, яку ви контролюєте;
- скільки людей ви можете ввести до дільничних комісій і до яких саме;
- скільки людей ви можете призначити спостерігачами;
- які друковані матеріали вам необхідні (якщо у вас є власні тексти для друку – надсилайте);

– яка ще допомога вам необхідна (бажано – конкретні пропозиції).

Прохання надсилати (краще – особисто заносити) письмову інформацію до штабу краєвого РУХу за адресою, 330000, Запоріжжя, вул. Правди, 65 к. 24, телефон 34-23-83, постійний черговий пан Мельник.

23 серпня 1991 р.

Олександр Нарбут

Голова Запорізької обласної організації УРП

Ідея перевиборів рад усіх рівнів була досить популярна в середовищі опозиції України, зокрема, серед більшості запорізьких рухівців. Але консолідованого рішення з цього приводу київським керівництвом так і не було прийнято, що пізніше в демократичних колах України було визнано за велику помилку.

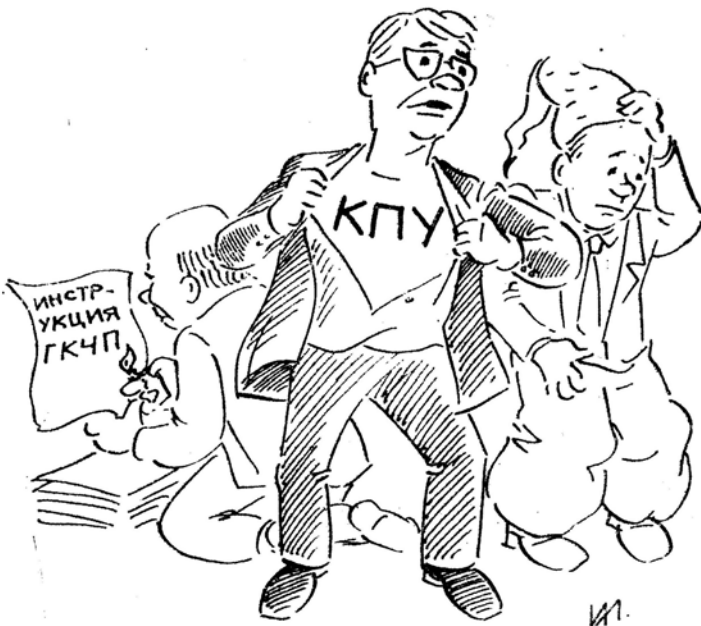
Коли стало відомо, що на 24 серпня запланована позачергова сесія Верховної Ради України, було вирішено їхати в Київ. Там запорізька делегація стала свідком проголошення незалежності. З інтерв'ю К. Лямцева: «23-го мы выехали в Киев – 24 августа была объявлена внеочередная сессия Верховной Рады. Запорожская делегация насчитывала примерно 100 человек (насправді, було 150 чол. і добиралися до Києва вони різними видами транспорту. – Ф.Т.) с хором “Запорожські козаки”, с казацкими знаменами... Представителей других областей было не меньше – Верховная Рада была в живом кольце. Люди скандировали: украинский “прапор на Раду” так, что, к примеру, руководитель нашего хора Петр Степкин едва ли не на полгода сорвал голос... И вот Акт независимости принят» [24].

В історії України відкрилася нова епоха. «Політичний вітер» виявився настільки сильним, що радикально змінив настрої переважної більшості жителів області – як політичної і господарської еліти, так і «низів». Хоча до антиконституційного заколоту, який очолив ДКНС, за незалежність України виступала невелика частина населення регіону, її проголошення вітала абсолютна більшість. Навіть ті депутати Верховної Ради – члени КПРС, яких важко було запідозрити в демократичних настроях, декларували свою підтримку незалежності. Як відомо, із запорізьких депутатів у Верховній Раді «проти» проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. проголосував лише О. Причкін – один із колишніх секретарів Запорізького обкому. Інші голосували «за». Десятки тисяч рядових членів партії і партфункціонерів мовчки спостерігали за агонією Радянського Союзу, до публічних клятв у вірності якому їх ще недавно примушували. У цілому, проголошення Верховною Радою незалежності України практично не зустріло опозиції в області.

Останні дні компартії

Після проголошення незалежності України негайно постало принципової ваги питання: «бути, чи не бути» в незалежній Україні компартії України, яка підтримала ГКЧП і проявила себе як антинаціональна сила, зорієнтована на збереження імперського режиму. Всі дивилися на демократичну Росію, Президент якої Б. Єльцин 23 серпня своїм указом заборонив діяльність КПРС і КП Російської Федерації. Коли 24 серпня перед Верховною Радою України зібрався багатотисячний мітинг, то, за свідченням його запорізьких учасників, на ньому досить часто скандували слова «Геть КПУ!» і навіть «КПУ – до суду!» [35]. Але компартію України тоді не заборонили і продовжувала діяти, причому її члени, по-суті, були при владі.

Демократичне Запоріжжя гостро відреагувало на цю неприродну ситуацію.

**- МИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ
УКРАЇНИ ВІД ДЕМОКРАТИЧНОГО СОЮЗУ !**

порівнюючи перебіг подій в Україні і Росії, республіканці дійшли висновку, що незалежність при збереженні влади в руках Компартії України є нічим іншим, як політичним маневром у недавньому минулому «керівної і спрямовуючої», яка відмовляється прийняти нові життєві реалії. Про це, зокрема, свідчить листівка Правобережної організації. Листівка виготовлена на друкарській машинці і її тираж був обмежений. За свідченням тодішнього провідника Правобережної організації УРП О. Черненка, цю листівку роздавали перехожим на зупинках і в інших людних місцях, розклеювали на стінах, парканах і стовпах усього міста. Судячи із тексту, вона була виготовлена десь між 24 і 26 серпня, тобто в період, коли незалежність України вже була проголошена, а діяльність компартії ще не була припинена. Нагадаємо, що останнє відбулося 26 серпня після відповідної постанови Президії Верховної Ради України. (Нагадаємо, що у Російській Федерації указом президента Бориса Єльцина діяльність КПРС і КП Російської Федерації була припинена ще 23 серпня). У цих умовах учасники демократичного руху України підозрювали, що дружнє голосування комуністів – депутатів Верховної Ради за незалежність України (від якої вони ще недавно відхрещувалися) є тактичним маневром республіканської партноменклатури з метою зберегти на території новоствореної державу свого роду «комуністичну резервацію».

Листівка запорізьких республіканців цілком слушно попереджала: «...Будемо відвертими, ця банда, злякавшись єльцинського рішучого кроку до зведення з п'єдесталу ідеї комунізму з її "апостолами", і вбачає в самостійній Україні шлях до врятування партії з тим коритом, яке ми покірно наповнювали 73 роки!» [36].

По-суті (якщо абстрагуватися від форми викладу), це припущення відповідало дійсності. Останній пленум ЦК КП України, який відбувся 26 серпня, прийняв постанову, в якій заявив, що вважає «необхідним прийняти рішення про повну самостійність Компартії України» [37, с.51].

Але спроба зберегти компартію України провалилася. Ситуація вже повністю вийшла з-під контролю партапарату, а сам він перебував у стані паніки. Боялися, що доведеться відповідати за підтримку спроби державного перевороту. Про це, зокрема, свідчить зміст і тональність виступу другого секретаря ЦК Компартії України, колишнього першого секретаря Запорізького обкому КП України Г.П. Харченка на зазначеному вище пленумі ЦК КП України. Він відбувався саме тоді (26 серпня), коли Президія Верховної Ради України завершувала розгляд питання про тимчасове припинення діяльності Компартії України, а обласні ради опечатували партійні приміщення: «*Может случиться, что секретарей арестуют, моральная ответственность перерастет в уголовную (введут в рамки Уголовного Кодекса). Страна катится к развалу, нужно остановить. Если мы коммунисты, то должны стать на пути этого развала*». Г. Харченко запропонував «*депутатам-коммунистам сделать наказ – на местах защищать партию*» [37, с.46,48]. Однак, ніякого рішення з цього приводу не було прийнято.

Напевно, керівництво Запорізького обкому перебувало на постійному зв'язку з ЦК КП України і персонально зі своїм земляком – другим секретарем ЦК Г.П. Харченком і корегувало відповідно до його вказівок свою поведінку. Але коли 30 серпня 1991 р. Президією Верховної Ради України було прийнято рішення щодо заборони діяльності Компартії України взагалі, ніхто в регіоні не виступив проти цього.

Ілюструючи її, газета «Запорізька Січ» надрукувала красномовну карикатуру з цього приводу [7].

Депутат Запорізької облради Віктор Курилець запропонував внести в порядок денний позачергової сесії питання «Про функціонування структур КПРС та Компартії України в місті Запоріжжі» (ще до того, як відповідне питання було вирішене Президією Верховної Ради України), більшість проголосувала «проти». Депутати також відмовилися підняти над міськрадою національний жовто-блакитний прапор (поряд з українсько-радянським, червоно-синім) [17]. Депутатський корпус Запорізької міськради – за складом переважно комуністичний, повільно усвідомлював зміни в країні. В Запоріжжі вперто трималися за старе.

Питання про необхідність заборони компартії обговорювалося Рухом. Особливу активність проявила Запорізька організація УРП, зокрема, її Правобережна організація ім. Д. Донцова. Після 24 серпня,

Обійшлося кулуарними розмовами і, як зазначалося вище, істеричними виступами окремих депутатів-представників партапарату в міськраді. І то вони прозвучали в умовах, коли обстановка в країні ще остаточно не прояснилася. Що ж стосується партійних «низів», то вони взагалі залишалися осторонь цього процесу. В їх середовищі ніякої паніки не спостерігалось і ніхто не збирався захищати обком та інші партійні комітети. Основна маса комуністів регіону до заборони поставилася байдуже. Комуністична партія України вмерла, покинута всіма, хто ще недавно клявся у безмежній їй відданості. Десятки тисяч кадрових партійних працівників і позаштатних виборних секретарів та членів парткомів мовчки спостерігали її агонію.

Проголошення незалежності України і заборону компартії України запорізькі демократи вітали як власну перемогу. Спочатку переважало емоційне піднесення, хоча було й відчуття того, що боротьба не закінчена, що перемогу слід закріпити. Наводимо фрагмент спогадів А. Бриченка: *«Передаю свої особисті думки і переживання часу проголошення незалежності... Перше: тривога за щойно народжене “дитятко” – свободу; друге: переживання, щоб її утвердити на референдумі 1 грудня; третє: не було ейфорії, піднесення (очевидно, як старий “потріпаний” боєць відчував, що попереду ще тяжкі виснажливі бої за наповнення змістом цього солодкого слова – свобода); четверте: дуже сильним було почуття раба, якого випустили на волю, і він не знає, що далі робити».*

У цій ситуації слід віддати належне окремим членам демократичного руху: вони не лише проголошували гасла, писали й поширювали листівки, а й пробували впливати на ситуацію. Один приклад із спогадів А. Бриченка:

«Я турбувався питанням військового збереження проголошеної незалежності і самоініціативно почав запис добровольців до Республіканської Гвардії. Місце запису все на тому ж постійно діючому в той час пікеті біля зеленого паркану.

Можливо, збір воєнної варти був наївністю? Думаю, що ні, бо, по-перше: в переломні моменти на Україні діяли озброєні сили для утвердження незалежності, не кажучи вже про поляків, в яких збройні люди були завжди напоготові. По-друге: абсолютна більшість людей повністю серйозно оцінювала запис у добровольці. А серед двох десятків записаних було двоє вищих офіцерів запасу [18].

Хоча на цей час вже була прийнята постанова Верховної Ради про створення Національної гвардії України, ця акція А. Бриченка не одержала схвалення рухівців Мелітополя. Зокрема, Валентин Ренковенко – людина досить авторитетна (він був учасником підпільної антирадянської організації, за що ще в 60-ті роки відсидів 6 років в радянських концтаборах) поширив серед рухівців заяву, в якій він радив утриматись від самочинного запису до вирішення цього питання «у верхах». І такою була позиція майже всього мелітопольського Руху.

Інакше склалася ситуація в Запоріжжі. Як тільки з Києва прийшла інформація про рішення Верховної Ради створити Національну гвардію України, була створена ініціативна група, яка оголосила про початок її формування в обласному центрі. До ініціативної групи увійшли Д. Симоненко – голова Запорізької міської організації ТУП «Просвіта», О. Нарбут – голова Запорізької облорганізації УРП, К. Лямцев – голова міської організації Руху, ряд депутатів демократичного спрямування [38].

Але Запорізький (і Мелітопольський) Рух не створив жодної структури, штабу, навколо якого могли б гуртуватись патріотичні сили, де могли б обговорюватись плани і дії у цілком нових умовах.

Чому демократи не стали альтернативою партократії?

Взагалі, посилення на «верхи, які знають більше і краще вміють», було поширене в опозиційному середовищі області. Ще у березні 1990 р., коли після виборів до рад вперше прийшли представники демократичних сил, між ними розгорілася дискусія щодо готовності опозиції виконувати владні функції. Багато вважало, що у опозиціонерів немає знань для здійснення функцій управління. Але були й інші думки. У червневому (1990 р.) числі російськомовного бюлетеня Запорізького Руху «Прямая речь» (редактор – Сергій Григор'єв), один з активних членів НРУ, який друкувався під псевдонімом Серафим Невський, висловив думку, яка була багатьма підтримана: *«Что же до умения грамотно управлять обществом, то ничего сверхъестественного, мистического, превышающего разумение нормального взрослого человека в нем, как давно известно, нет. Миф о неких особых, исключительных качествах интеллекта и характера, якобы потребных для управления государством сотни лет назад придуман и до сих пор тщательно подогревается всеми бюрократами ради поддержания в “низах иллюзии о собственной – в противном случае конец света – “незаменимости”. Понятно, когда (и почему) подобные настроения сеет верхушка партаппарата...» [39].*

Про цю дискусію згадує і учасник демократичного руху другої половини 80-х – на початку 90-х років Олександр Лазутін, обраний 1990 р. депутатом Запорізької міської ради. Він особисто належав до тих, хто не вірив у демократичне і самостійницьке переродження номенклатури. Але в середовищі демократів, за його свідченням, була досить поширеною думка, що без старої номенклатури (притому, саме на ключових посадах) не обійтись. У своєму інтерв'ю він зазначав: *«У те, що номенклатура стала іншою – я ніколи не вірив. Але факт, що були розмови: “Ми ж не спеціалісти, ми не управляли державою, а вони з райкому*

партії, вони знають важелі... Якщо ми зараз Г. Калайду (голову Запорізького крайового Руху. – Ф.Т.) поставимо управляти областю, що він там накерує...» [40].

Разом з тим, за свідченням О. Лазутіна, серед його друзів висловлювалася й інша думка: «Володимир Колосов, пам'ятаю, говорив: "Треба йти у владу. Ми наробимо помилок, але це будуть наші помилки. Виправляючи їх, ми вчитимемося і йтимемо вперед».

Оцінюючи 20-річний досвід, коли «першими», «другими» і «третьими» особами області, обласного центру і районів були і колишні працівники партійного та радянського апарату, і директори заводів, і журналісти партійно-радянських газет, і агрономи, і зоотехніки, і вчителі, й інженери, викладачі наукового комунізму, працівники комунальних служб, економісти і навіть автонцих (причому, ніхто з них не відзначився видатними досягненнями по своєму основному фаху: «на поверхню» їх викинула політична кон'юнктура) О. Лазутін підсумовує: «Тепер доводиться згадувати ці слова мого покійного товариша. У них правда життя. А вони, що, не роблять помилок? У них не сходять з рейок потяги, не лопаються труби? Хто, як не вони (чи при їх потуранні) пограбували народ, поставили націю на грань вимирання? На такі кримінальні і аморальні вчинки, які вони дозволяли собі, ми були нездатні. Це точно. Може у нас справді не було досвіду, але в аморальності нас звинувачувати підстав не було. Не було серед нас і пристосуванців. Були люди з державним мисленням, які думали передусім про державу, про суспільство. Комуністи захищали ідею, яка не була життєвою. Ми ж захищали ідею, якій належало майбутнє. У цьому наша велика перевага» [40].

Але залишається фактом, що після проголошення незалежності демократичні сили уступали ініціативу, а значки і можливості свого впливу на перебіг подій. Найперші наслідки цього добре охарактеризував у своїх спогадах К. Лямцев, лідер обласного Руху, якого після 24 серпня інколи запрошували на наради в облвиконкомі:

«В десять часів 26 августа руководство области собрало бывших первых секретарей райкомов – которые успели пересесть в кресла председателей райсоветов. "Отныне закончилось двоевластие, – заявил предоблсполкома Демьянов, – отныне вы единственная власть". И все присутствующие встали и зааплодировали. Я почувствовал себя женихом на чужой свадьбе, ибо понял, что нас просто обманули. Фактически партийно-государственные структуры были подготовлены к такому сценарию, и только ожидали случая, чтобы добиться полнейшей бесконтрольности. Так или иначе – партия была тем органом контроля, который не давал некоторым развернуться во всю ширь...»

Я заходил на совещание победителем, а уходил "битым псом"... Создал ту политическую ситуацию, кстати, при попустительстве, а, может, и содействии партийных органов, мы обеспечили номенклатуре главное – бесконтрольную власть над общественным богатством. Подозреваю, что весь сценарий им был знаком в деталях, потому что, как показали последующие события, пока мы бежали с флагами и мегафонами, они брали под контроль собственность. И преуспели в этом».

Ті, що зібралися на нараду в залі колишнього обкому, не думали ділитися владою, тим більше – уступати її демократам. Їх публічна чи мовчазна відмова від комунізму і радянської лояльності якраз і передбачала продовження владних повноважень у нових умовах. Влада для переважної більшості з цих людей була метою, а політичні кольори – засобом її досягнення. Самостійно номенклатура від влади відходити не збиралася. Розмов про створення якогось механізму реальної участі демократів у владних структурах області в номенклатурному середовищі не було. Взагалі, участь демократів у владі сприймалася як річ неможлива. Колишній перший секретар Запорізького міськкому партії, а з квітня 1991 року заступник голови облвиконкому П.М. Ванат у своєму інтерв'ю чітко вказав на це: «Влада себе захищає. І думки у владі не могло з'явитися про "самовідвід", бо люди звикли і хотіли бути при владі...» [15].

Отже, свій історичний шанс Україна 1991 року використала лише частково. Номенклатура залишилася при владі. Демократи діяли нерішуче і не змогли використати навіть той інтелектуальний і організаційний ресурс, який був у їх розпорядженні. Дальший розвиток суспільства тепер багато в чому залежав від того, у якому напрямку піде еволюція старої комуністичної еліти, яка несподівано для себе стала на чолі незалежної України.

Референдум 1 грудня 1991 р. і обрання Президента України

Сприймавши проголошення Верховною Радою незалежності України, більшість жителів регіону не уявляли її міру, не розуміли, що ера СРСР (у будь-якій, навіть демократизованій формі) назавжди відійшла у минуле. Ще недавно комуністи їх переконували, що після прийняття влітку 1990 р. Декларації про державний суверенітет Україна «стала незалежною». У свідомість людей імплантували неприродне поєднання: можна бути незалежним і одночасно входити до складу іншої держави, чи їх союзу. Напередодні роковини Декларації обком партії прийняв спеціальну постанову, у якій дату ухвалення Декларації назвав «Днем незалежності України» і закликав надати святкуванню цієї дати «інтернаціонально-патріотичного

звучання». Планувалося всю партійну роботу «спрямувати на активну пропаганду ідеї побудови оновленої Союзної держави» [41]. Суспільству пропонувався сурогат незалежності і для багатьох жителів області це була вершина сподівань. Тому після проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності популярною була теза «збереження зв'язків з Росією та іншими республіками» СРСР. Ця теза ні в кого не викликала принципових заперечень. Але у якій формі зберуться ці зв'язки – ніхто чітко не говорив. Занадто швидко розгорталася подія, щоб чітко визначити ці форми. У Запорізькій області домінувала думка про продовження союзу республік, у якійсь іншій формі, ніж в СРСР. До того ж, СРСР юридично ще існував. Продовжували діяти союзні структури, виконував свої обов'язки його Президент М. Горбачов. Але було загальне розуміння того, що після проголошення незалежності відносини необхідно будувати на принципово новій основі. В загальному вигляді новий союз уявлявся як демократичний і рівноправний. Коли наприкінці вересня 1991 р. Запорізький центр вивчення громадської думки і соціально-економічних проблем регіону провів опитування 361 жителя області, то на запитання «Що для вас значить незалежність України?», 21% респондентів відповіли, що це цілковитий розрив союзних відносин, 67% – що незалежність України повинна реалізуватися в союзі незалежних, сильних, рівноправних республік [42].

Синьо-жовтий прапор України над будинком облради був піднятий (поруч з червоно-синім, державним на той час) лише 27 вересня 1991 р. [43]. Нагадаємо, що відповідні акції були вже здійснені майже у всіх обласних центрах України.

Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., а також президентські вибори, що проводилися одночасно з ним, стали узагальнюючим підсумком соціально-політичних процесів, які відбувалися в Запорізькій області наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ ст. Перше грудня 1991 р. точно висвітлює домінуючі фактори суспільно-політичного життя в регіоні на багато років вперед.

Результати референдуму свідчать, що в різних районах і містах області за незалежність проголосувало від 95,54% (Пологівський район) до 87,02% (м. Бердянськ). У цілому, «так» незалежності України сказали в області 90,66% учасників референдуму, проти – 7,34%. У цілому по Україні за незалежність проголосували 90,32% громадян, які взяли участь у голосуванні [44]. Це був переконливий результат загальнонаціонального консенсусу – узгодженої позиції демократів і колишньої партійно-радянської і господарської номенклатури щодо необхідності підтвердження незалежності України.

Результати референдуму переконливо свідчать, що загальний позитивний результат голосування по області став підсумком позитивного волевиявлення представників усіх національних груп Запорізької області, в першу чергу українців і росіян. Голосами самих лише українців, якими вважали себе 63,1% населення області, цей результат не міг бути забезпечений. Цифри показують, що до загального підсумку зробили свій внесок росіяни, болгари, білоруси, євреї та представники інших національностей області.

Разом з тим, внесок різних національних груп у досягнення кінцевого результату виявився неоднаковим. Чітко простежується закономірність: голосів «проти» було подано більше в тих районах і містах області, де серед виборців (у відсотках у порівнянні з рештою адміністративно-територіальних одиниць області) українців виявилось менше і, відповідно, більше росіян. «Полярні» у цьому відношенні райони області – Гуляйпільський і Якимівський. У першому українців серед жителів було 91,4%, а росіян – 7,1%. У другому, відповідно, 50,0 і 44,1%. У першому за незалежність проголосували 95,25%, у другому – 89,25%. У Гуляйпільському районі «проти» сказали 3,2% виборців, у Якимівському – 7,78% [45, с.134-137]. Подібна залежність простежується і в містах області, де проживала більшість населення області і які визначають кінцевий результат референдуму.

Але абсолютизувати продекларовані вище залежності немає підстав. Крім національного, на результати волевиявлення вплинули ряд інших факторів. Уважний читач може помітити, що найбільше проти незалежності – 10,35% – проголосувало у центральному, Орджонікідзевському районі м. Запоріжжя, де була зосереджена партійно-державна і господарська номенклатура, високопоставлені пенсіонери – колишні апаратники, кадебісти, міліціонери, армійські офіцери тощо, а найменше – 5,63% – у зоні екологічної катастрофи, Заводському районі з його пролетарським населенням [44]. Можна зробити припущення, що номенклатура різних рівнів вплинула і на результати референдуму в Мелітополі й Енергодарі, де проти незалежності проголосувала десята частина населення. Але для переконливіших висновків необхідно продовжити аналіз. Статистика не може врахувати всю суму факторів і повністю замінити конкретно-історичний аналіз.

На підсумки президентських виборів вплинули зовсім інші обставини. Номенклатура і демократи виступили окремо, причому, останні не змогли домовитися між собою про єдиного кандидата. Кандидату від нової влади Л. Кравчуку протистояли представники демократичного табору В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, І. Юхновський і В. Гриньов. У повній відповідності з прогнозами переважна більшість – 74,73% виборців, що взяли участь у голосуванні, віддали свої голоси за представника старої партноменклатури Л.М. Кравчука. Найбільше за нього проголосували в Чернігівському – 87,2%, Михайлівському – 84,3% і Приморському районах – 84,1%. Якщо результати голосування в двох останніх районах можна пояснити з огляду на особливості національного складу виборців, то для відповіді на питання, чому серед прихильних до Кравчука районів був лідером Чернігівський, слід провести додатковий аналіз.

Демократичний табір виявився розколотим, що й вплинуло на результати голосування: В. Чорновіл одержав 12,98% голосів, В. Гриньов – 3,87%, Л. Лук'яненко – 3,06%, І. Юхновський – 1,32%. Разом по області демократи одержали 21,23%. Серед них попереду був лідер РУХу В. Чорновіл. Найбільше за нього

віддали голоси в Енергодарі – 19,9%, Ленінському районі м. Запоріжжя – 16,8% та Гуляйпільському районі – 16,6%. Найменше – у Чернігівському (6,0%) і Приморському районах (7,8%).

Підсумки виборів у центрі технічної інтелігенції – м. Енергодар – були сенсацією. Повністю зрусифіковане місто, у якому на Всеукраїнському референдумі «проти» проголосувало 10,44% (один з найбільших показників по області), у той же час віддало 19,9% голосів за одного з найпопулярніших прихильників незалежності В. Чорновола. Якщо врахувати і той факт, що за В. Чорновола проголосувало 16,6% виборців Ленінського району Запоріжжя, а В. Гриньов найбільше голосів одержав у тому ж таки Енергодарі (8,8%) та Бердянську (6,2%), то можна зробити висновок, що русифіковані міста Півдня мали значний демократичний потенціал, який не обмежувався україномовним населенням.

Звертає на себе увагу також і порівняно високий результат, який одержав в Оріхівському районі лідер Української республіканської партії Левко Лук'яненко – 6,45% голосів [результати виборів див.: 44].

Результати референдуму і виборів Президента України заслуговують на детальніший аналіз, який ґрунтовніше може висвітлити провідні тенденції в суспільному житті регіону в перші місяці незалежності України. Це був перший досвід відкритої політичної боротьби в області в умовах демократії. На кінцеві результати волевиявлення справили вплив як стабільні, довготривалі фактори (співвідношення у складі населення різних національних груп, глибина соціально-психологічних і національних деформацій в суспільстві), так і наслідки політичної боротьби сил різної орієнтації, їх неоднакове вміння впливати на електорат. Уважний читач знайде в цій статті аргументи, які допоможуть врахувати дію обох факторів.

Запоріжжя у складі незалежної України

Результати Всеукраїнського референдуму свідчать, що жителі Запорізької області, незалежно від їх політичних поглядів, відчували себе громадянами України. Відтак, перебільшувати етнополітичну дезінтегрованість регіону, російські великодержавні впливи на його населення, прагнення жителів і далі жити в Союзі, навіть «оновленому», немає підстав. Цей результат слід вважати несподіваним, враховуючи всі зусилля противників незалежності України, які десятиліттями робили все, щоб переконати населення в перевагах життя у «великій державі».

Особливо посилилася кампанія на захист збереження СРСР у 1990 – першій половині 1991 року, коли стало ясно, що Радянський Союз розвалюється. Під ґвалт місцевих партійних ідеологів і підпорядкованої їм компартійної преси про «угрозу сине-желтой експансии из Западной Украины» розгорнулися дискусії про те, а кому, власне, буде належати регіон, якщо СРСР раптом розпадеться. Активізації цих дискусій сприяли заяви деяких впливових російських інтелігентів і політиків, притому не лише великорусько-шовіністичного (т. зв. «націонал-патріотичного»), а й демократичного спрямування. Зокрема, у липні 1990 р. прес-секретар Б. Єльцина заявив, що Росія залишає за собою право порушувати нерозв'язану, на його думку, проблему кордонів із радянськими республіками. Тоді ж відомий демократ, мер м. Москва Гавриїл Попов поставив під сумнів правомірність суверенітету України по відношенню до Криму й Одеської області.

Місцева номенклатура і частина російськомовної інтелігенції, яка традиційно орієнтувалася на Москву, підхопила ці сигнали, пропонуючи спантелеченим запоріжцям, які за роки існування радянської влади звикли себе вважати українцями, чи, принаймні, жителями Української РСР, цілий «букет» пропозицій щодо подальшого «облаштування» регіону.

Перш за все, у регіоні знову почули про необхідність перетворення Півдня в російський анклав під назвою «Новоросія» – проект, який з тріском провалився ще в умовах Російської імперії. Від деяких місцевих російськомовних інтелігентів – українців, євреїв і навіть росіян у ті дні можна було почути: «*Мы – не русские, и не украинцы. Мы – запорожцы, новороссы!*». У колах вищого партійно-радянського керівництва області і серед «генералів» місцевої промисловості, які обслуговувало військове відомство, стали наголошувати на суто регіональній, «запорожской» ідентичності і натякали на необхідності особливого статусу регіону, причому, не вказуючи, в межах України, чи Росії: «*Мы – запорожцы, потомки славного казачества, кормим Украину и не допустим, чтобы нами помыкали!*». На тлі «розмиті» української ідентичності стали пропагуватися і відверто сепаратистські проекти, спрямовані на відторгнення Півдня від України. Так, фінансові спонсори одного з місцевих новокозацьких формувань заявляли, що історичне Запорозьке козацтво нічого спільного з Україною не мало, що насправді воно було частиною єдиного козацького етносу, ареал якого тягнувся від Подунав'я, Придністров'я, охоплював Південь України і через Дон, Кубань і Терек тягнувся на Урал, Сибір і Далекий Схід. Через призму цієї «теорії» розглядалося найближче майбутнє регіону. Звучали і поодинокі голоси такого штибу: «*Юг – от Дуная до Северного Кавказа – был освобожден от турок и татар Россией, освоен Россией, и по праву принадлежит ей*».

І хоча в цих дискусіях брала участь лише незначна частина політично активної інтелігенції регіону, вона стали додатковим фактором етнонаціональної дезінтеграції населення, «розм'якшення» української ідентичності і консервації (у різних варіантах) російської ідеї.

І все ж, населення області проголосувало за незалежність. Незважаючи на всі зусилля русифікаторів, відчуття територіальної єдності, причетності до України серед жителів регіону не зникло. Росія і росіяни сприймалися ними «там» – за адміністративними межами, що відділяли УРСР від РРФСР, а різнонаціональні і різномовні «ми, жителі Запорізької області» – тут, по цей бік тоді ще умовного українсько-російського кордону. Це – наша земля, тут наші міста і села, заводи і колгоспи, наші інститути і школи, де навчаються наші діти, тут, врешті-решт, наші магазини з їх товарами, які ми купуємо на свою зарплату.

Врешті-решт, тут наша пам'ять, тут жили наші батьки і діди, тут їх могили, які ми доглядаємо. Коли хтось якось ставить під сумнів ці очевидні речі – це нас ображає, викликає почуття законного, з нашої точки зору, незадоволення.

Для ілюстрації наведемо фрагмент статті етнічного росіянина С. Маркедонова, який мав можливість спостерігати цю ситуацію «з того боку»: *«Будучи сам ростовчанином по рождению и имея еще в детском возрасте опыт поездок на украинский Донбасс (почти раз в неделю), могу засвидетельствовать, что тезис “понаехали тут” имел не только “московскую прописку”. Именно так в конце 1970-х – начале 1980-х реагировали жители Донецка, Луганска (тогда Ворошиловграда), Краснодона, Ровеньков, поселка Снежное и других населенных пунктов на “колбасные” автобусы “русских туристов” из Ростова, Таганрога и Азова. Подчеркиваю еще раз, речь идет о реакции русских жителей Донбасса...»* [46].

Все це в комплексі є проявом територіального патріотизму, що сформувався в результаті багаторічного спільного життя і певної економічної й культурної єдності, і який визначав поведінку населення в грудні 1991 року, коли настав час підтверджувати Акт проголошення незалежності. Донеччани, запоріжці, дніпропетровці, херсонці та жителі інших регіонів Півдня і Сходу – звичайно, не без підказки місцевої і київської еліти – сказали «Так».

І цей історичний факт визначив усю подальшу долю регіону.

Необхідні довгі роки болісної еволюції, щоб суспільство звільнилося від нав'язливих кошмарів минулого, від тоталітарного синдрому, які накопичувалися десятиліттями. Але дуже важливо, що перші кроки було зроблено. І це заслуга тих, хто першим сміливо виступив за свободу, коли більшість населення регіону про неї ще боялася й думати.

Джерела та література

1. Грабович Г. Україна: підсумки століття / Г. Грабович // Критика. – 1999. – №11. – С.7-8.
2. Історична розвідка Ганни Черкаської про назви вулиць міста Запоріжжя та їх архітектуру (травень 2008 р.) // Архів Ф.Г. Турченка.
3. Спомини С.В. Сюрченка. (Машинопис) // Архів Ф.Г. Турченка.
4. РУХ (Запоріжжя). – 1991. – №2 (11). – Липень.
5. Хроніка опору. Документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчинену так званим ГКЧП у серпні 1991 року. – К., 1991.
6. Откровения серого кардинала // Истеблишмент. – 2008. – 24-30 июля.
7. Запорізька Січ. – 1991. – 30 серпня.
8. Мелитопольские известия. – 1991. – 24 августа.
9. Запорізька правда. – 1991. – 28 серпня.
10. Запорізька Січ. – 1991. – 28 серпня.
11. Запорізька Січ. – 1991. – 20 серпня.
12. Запорізька Січ. – 1991. – 7 вересня.
13. К совещанию в обкоме Компартии Украины // Архів Ф.Г. Турченка.
14. Білоусенко О.Ф. Сучасні роздуми, оцінки, погляди, висновки з приводу подій в Україні 1980-х – 1991 рр. // Архів Ф.Г. Турченка.
15. Інтерв'ю і П.М. Ваната стосовно партійної і радянської діяльності наприкінці 80-х – початку 90-х років // Архів Ф.Г. Турченка.
16. Запорізька Січ. – 1991. – 20 серпня.
17. Запорізька Січ. – 1991. – 5 вересня.
18. Бріченко А. 91-й. Мелітополь. (Рукопис) // Архів Ф.Г. Турченка.
19. Інтерв'ю з В.Ф. Тимошиком і М.В. Тищенком // Архів Ф.Г. Турченка.
20. Перекур. – 2002. – 22 августа.
21. Запорізька Січ. – 1991. – 21 серпня.
22. Запорізька Січ. – 1991. – 11 вересня.
23. Решение Запорожского исполнительного комитета городского Совета №330 от 20 августа 1991 г. (Ксерокопія оригіналу. Машинопис) // Архів О.М. Лазутіна.
24. Лямцев К. «Революция в Запорожье». Украденая победа / К. Лямцев // Вече (Запоріжжя). 1998. – 3 сентября.
25. Айбабін С.С. 19 серпня 1991 р. (Рукопис) // Архів Ф.Г. Турченка.
26. Листівка «Указ Президента РСФСР Б. Ельцина от 19 августа 1991 г.» // Архів О. Яценка.
27. Листівка з заявою Політичної ради Руху // Архів О. Яценка.
28. Спогади члена Руху О.М. Чакова про путч у серпні 1991 р. // Архів Ф.Г. Турченка.
29. Мелитопольские известия. – 1991. – 24 августа.
30. Гудзь В.В. Мелітополь. (Рукопис) // Архів В.В. Гудзя.
31. Суббота. – 1999. – 19 августа.
32. Звернення проводу Запорізької обласної організації УРП до Верховної Ради УРСР з вимогою її розпуску, припинення діяльності КПСС-КПУ та забезпечення державного суверенітету України (22 серпня 1991 р.) // Архів Ф.Г. Турченка.
33. Звернення проводу Запорізької обласної організації УРП до Верховної Ради УРСР, Запорізької обласної та міської рад народних депутатів з вимогою негайного переобрання депутатського корпусу (22 серпня 1991 р.) // Архів Ф.Г. Турченка.

34. Усім організаціям Української Республіканської партії. (Факсограма Секретаріату УРП усім організаціям партії від 22 серпня) // Архів Ф.Г. Турченка.
35. Піддубний А. Думки учасників поїздки до Києва 24 серпня 1991 року / Анатолій Піддубний // Запорізька правда. – 1991. – 29 серпня.
36. Листівка Правобережної організації УРП м. Запоріжжя з вимогою заборони КПРС-КРУ в Україні та націоналізації її майна (24 серпня 1991 р.) // Архів Ф.Г. Турченка.
37. Коммунистическая партия Украины. Хроника запрета: Свидетельствуют документы. – Донецк, 1992.
38. Запорізька Січ. – 1991. – 31 серпня.
39. Прямая Речь. – 1990. – №3.
40. Інтерв'ю із О.М. Лазутіном з приводу його участі в демократичному русі // Архів Ф.Г. Турченка.
41. Державний архів Запорізької області. – Ф.П-102. – Оп.38. – Спр.416. – Арк.21-25.
42. Запорізька правда. – 1991. – 28 вересня.
43. Запорізька правда. – 1991. – 27 вересня.
44. Запорізька правда. – 1991. – 6 грудня.
45. Численность населения Запорожской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.). – Запорожье, 1991.
46. Маркедонов С. Украина: Раскола не предвидится / С. Маркедонов // Искра. – 2007. – 6 сентября.

Турченко Ф. Г. ГКЧП и провозглашение независимости Украины (взгляд из Запорожья)

В статье рассказывается о событиях, которые происходили в Запорожской области в последний период существования СССР – накануне и во время путча ГКЧП и провозглашения 24 августа 1991 г. независимости Украины. На основании документов, значительная часть которых еще не была опубликована, воспоминаний активных участников и свидетелей событий анализируется отношение к путчу и провозглашению независимости коммунистической номенклатуры региона, оппозиционных сил, раскрывается поведение в эти драматические дни отдельных должностных лиц и рядовых граждан нашего края, позиция государственных структур и общественных организаций.

Ключевые слова: ГКЧП, путч, независимость Украины, воспоминания, оппозиционное движение

Turchenko F.G. GKChP (the State Committee for a State of Emergenc) and proclamation of Ukraine's independence (view from Zaporizhzhya)

The article tells about the events which took place in Zaporizhzhya region in the last period of the USSR – before and during the GKChP (the State Committee for a State of Emergenc) rebellion and proclamation Ukraine's independence on August 24, 1991. On the basis of documents, many of which have not yet been published, memories of active participants and witnesses attitude toward rebellion and independence of the communist nomenclature of the region and opposition is analyzed, behavior of individual officials and ordinary citizens of our region, the position of state structures and public organizations in these dramatic days are revealed.

Key words: GKChP (the State Committee for a State of Emergenc), rebellion, independence of Ukraine, the memories, the opposition movement.

УДК 94:329.17(477)“1990”

В. Г. Панченко

ЛЕГАЛІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН В УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ 1990–Х РР.

Стаття присвячена відновленню діяльності Організації українських націоналістів на території України після багатомісячного перебування в еміграції. Проаналізовано процеси легалізації та включення ОУН в політичне життя незалежної держави, організаційне оформлення та основні напрямки суспільно-політичної активності.

Ключові слова: ОУН, легалізація, мельниківці, бандерівці, великий збір, КУН, Слава Стецько.

Вивчення історії українського націоналістичного руху є темою, доволі популярною у вітчизняній історіографії. Очевидно, що немає потреби тут аналізувати всю сукупність робіт з історії ОУН. Проте цілісної картини діяльності ОУН не можна створити, ігноруючи повернення різних течій цієї організації до української етнічної території після проголошення незалежності, що, на жаль, досі не ставало предметом наукової уваги істориків. Лише почасти цієї проблематики торкалися такі дослідники, як І. Гуцуляк [1], Г. Касьянов [3], В. Олесків [5]. Джерельною базою розвідки стали статутні документи націоналістичних організацій, які переносили свою діяльність в Україну та матеріали їх з'їздів [4; 6-8; 10].

Демократизація суспільно-політичного життя України в роки «перебудови» та отримання нею незалежності поставили перед українською політичною еміграцією суттєві та якісно нові виклики і завдання. Те, про що мріяли та виборювали всі напрямки та осередки української діаспори протягом фактично 70 років, нарешті здійснилося і стало реальністю. Отримавши можливість перенести свою діяльність на власні українські терени, еміграційні політичні течії, разом з тим, стикнулися з низкою серйозних проблем. Внаслідок багатолітнього ізольованого існування радянської України у повоєнний період було майже повністю втрачено той зв'язок, що існував ще на початку 1950-х рр. між політичними групами закордонного